

Szombatos kéziratok vitája Christian Franckennel*

A tizenhatodik század végének egyik leghírhedtebb aposztátája, a német szabadgondolkodó Christian Francken két ízben, az 1580-as évek közepén és végén is megfordult Erdélyben, ahol jelenlétével és működésével sokakban ellenszenvet váltott ki.¹ Az őt elutasítók között egyedül a szombatosok voltak azok, akiknél ez terjedelmes írott szövegekben is formát öltött.² Ennek társadalmi okát Pírnát Antal abban látta, hogy Francken eszméire egy olyan közeg volt leginkább nyitott, amely a szombatosok tanainak célközönsége és támogatója is volt egyben, tehát a potenciális érdeklődők köre átfedte egymást a szombatosokéval.³ A német filo-

* A tanulmány az NKFI K 129236 sz. projekt támogatásával készült. Köszönet az inspiráló tanácsokért, kritikáért Balázs Mihálynak.

¹ Legfontosabb bibliográfia Franckenről, a teljesség igénye nélkül: PIETRZYK, Zdzisław, MATUSZEWSKI, Adam, WIJACZKA, Jacek, *Antitrinitaires polonais* II. Szymon Budny, Piotr Sartorius, Christian Francken = *Bibliotheca Dissidentium* XIII, ed. by André Séguenny, Baden-Baden, Valentin Koerner, 1991, 95–135; PIRNÁT Antal, *Christian Francken egy ismeretlen munkája = Irodalomtörténeti Közlemények*, 87(1983), 1–3, 107–119; KESERŰ Bálint, *Christian Franckens Tätigkeit im ungarischen Sprachgebiet und sein unbekanntes Werk „Disputatio de incertitudine religionis Christianae” = Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, ed. by Róbert Dán, Antal Pírnát, Leiden–Bp., Brill–Akadémiai, 1982, 73–84; SZCZUCKI, Lech, *Filozófia és tekintély (Christian Francken esete)* = Uő, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, ford. Varsányi István és Schulek Tibor, Bp., Akadémiai, 1980; SIMON József, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens (1552–1610?)*. Atheismus und radikale Reformation im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008; Uő, *Filozófiai ateizmus és vallási tolerancia Christian Francken Erdélyben írt műveiben = Régiók, határok, identitások: Kelet-Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben*, szerk. Mester Béla, Bp., Gondolat, 2016, 103–115; Uő, *A kleitomakhoszi ateista-katalógus recepciója a kora újkori Erdélyben = Világosság*, 47(2006), 11–12, 81–90; BIAGIONI, Mario, *The Radical Reformation and the Making of Modern Europe. A Lasting Heritage*, Leiden–Boston, Brill, 2017.

² Például Hunyadi Demeter püspök egy prédikációjában ironikusan hivatkozik Francken követőire mint „mély gondolkodásúak”-ra. Tévelygésük szerint abban áll, hogy nem hisznek a bibliai csodákban, az ördögben, a vallásban magában, azt állítják, hogy a vallás a szegény nép megköltözésére van, a világ örökkévaló és nincs értelme a lélekben való hitnek sem. Hasonló vádak sorol fel ellenük, mint a szombatos iratok. POSSÁR Anna-Mária, *Újabb adatok Hunyadi Demeter élettörténetéhez = Keresztény Magvető*, 103(1997), 3–4, 178–195, itt: 187–188.

³ Ezzel kapcsolatban lásd: PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok. Gerendi János és a kolozsvári iskola = Helikon*, 17(1971), 3–4, 363–392. A szombatos szövegek utalásai a

zófusz kritikáit – Pirnát feltételezése szerint – azért próbálta az arisztotelianizmus köntöse alá bújtatva eladni, mert az erdélyi szentháromságtagadó, leginkább Padovában iskolázott elit rétegnek ez a szellemiség már ismerős volt.⁴ Ezt a célspotot próbálják megszólítani és megnyerni a Francken ellen íródott szombatos szövegek is. Az egyik szöveg már címében jelzi az iromány megszületésének apropóját: némelyek „mostan” a „fő rendek” közül követni kezdték valamiféle emberi, arisztotelészi okoskodást, amely megkérdőjelezi Mózes és más, régi korokban élt szent életű emberek tekintélyét. Ezen veszedelmes tévtanok fő terjesztője „igen nagy bátorságot ad sok fő embereknek és nemes rendeknek az veszedelemre.”⁵ A szombatos szövegek közvetlenül Franckennel vitáznak, nem pedig a főurakkal, akiket áttételesen próbálnak megszólítani, igyekezvén elkerülni, hogy ellenérzést váltsanak ki belőlük: „de kiválasztom az jámbor, istenfélő urakat és nemeseket, kik ez féle hazugságnak nem hisznek, sőt inkább igyekeznek” kegyesen élni.⁶

Feltételezhetjük, hogy Francken a vallásnak pontosan olyan területét támadta, amely a szombatos hit számára érzékeny volt. Erre utal az a heves indulat, ahogyan a szövegek szerzői megnyilatkoznak, illetve a téma súlyát mutatja a terjedelm is, amit ennek tárgyalására szentelnek. A tanulmány célja ennek a feltételezésnek a megerősítése, vagyis a szombatos szövegek és Francken szövegeinek vitába állításával annak feltárása, hogy a szombatosok hitüknek mely területén érzékelték a leginkább a franckeni támadásokat és hogyan védekeztek ellene. Bár Keserű Bálint, Pirnát Antal és Máté Györgyi lényegében kimutatták már, hogy a szombatos szövegek Francken mely írásaira születtek reakciók, a vitatott tételleket és azok eszmei hátterét mélyrehatóbban nem elemezték, valamint a szövegek közti kapcsolat is pontosításra szorul. A vitát a szombatos iratok felől közelítjük meg, ami azt jelenti, hogy a Francken és követői szájába adott vitaindító tételleket és a szombatos ellenérveket bontjuk ki.

Francken két legfontosabb szövege, amelyekre a szombatos iratok reagálnak, az *Argumenta XXII in Sacram Mosis Historiam* és a *Disputatio inter Theologum et Philosophum de incertitudine religionis Christianae*. Ezeken kívül még talál-

franckeni tanok főemberek közti terjedésére megegyeznek Franciscus Junius kálvinista teológus vádjaival, aki szerint Francken, mint a Sátán szolgája, a kolozsvári diákok körében terjesztgeti istentelen nézeteit, és mint a denevér „a sötétségben körülrepkedi a hatalmasok házeit”. PIRNÁT 1983, i. m. 109.

⁴ PIRNÁT 1983, i. m. 371–376.

⁵ *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 5. Szombatos énekek*, kiad. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1970 (a továbbiakban XVII/5), 513, 515.

⁶ *Uo.*, 515.

kozhatunk néhány gondolatmenettel, amelyek olyan műveiből ismertek, mint a *Praecipuarum enumeratio*⁷ és a *Spectrum diurnum Genii Christiani*⁸.

Az *Argumenta*⁹ tézisei Franciscus Junius francia heidelbergi professzor cáfoló iratával együtt maradtak fenn. Az eredeti irat Pirnát Antal bizonyítása szerint 1587 előtt született és erdélyi diákok vihették magukkal heidelbergi tanulmányútjukra.¹⁰ A Junius függelékében közölt 22 tétel ún. *Antinomi argumentum*okba foglalva logikai és természetfilozófiai érvekkel támadja a teremtéstörténet hitelességét és Mózes tekintélyét, egyedüli ésszerű világképként az arisztotelészi fizikát fogadva el. Az irat feltételezhetően pontosan azokra az ószövetségi, ún. judaizáló gyakorlatokra való válaszként íródhatott, amelyekkel Francken Gerendi János udvarában találkozott. Egy Gerendinek írott levelében Francken meg is ígérte, hogy részletesebben foglalkozik majd a Mózes írását érintő tanokkal.¹¹

A téma szempontjából fontos másik műve Franckennek a *Disputatio*, mely második kolozsvári tartózkodása alatt íródott, a feltételezések szerint 1590 táján.¹² A német filozófusnak talán ez az a munkája, amelyben a legtávolabb merészkedett a kereszténység és az istenhit alapjainak megkérdőjelezésében. Ő maga is később úgy nyilatkozott róla, mint ami veszélyes, ateista blaszfémia.¹³ Egy filozófus és egy teológus közti dialógus formájában íródott, amit találóan nevezett Lech Szczucki „süketnémák dialógusának”,¹⁴ mivel csak a filozófus az, aki reagál a teológus tételeire. Úgy tűnik, a teológus nem is érti ellenfele kifogását – aki nem fogadja el a Szentírást a vita kiinduló alapjaként –, és újra meg újra

⁷ *Praecipuarum enumeratio causarum, cur Christiani, cum in multis modis religionis doctrinis mobiles sint et varii, in Trinitatis tamen retinendo dogmate sint constantissimi*, Kraków, 1584. Modern szövegkiadás: SZCZUCKI, Lech, *W kręgu myślicieli heretyckich*. Wrocław–Warszawa–Gdańsk, Ossolineum, 1972, 256–267.

⁸ *Spectrum diurnum Genii Christiani Francken, apparens malo Simonis Simonii Genio*, Kolozsvár, ca. 1590, Székesfehérvár, Városi Levéltár, Vathay Ferenc letéte, fol. 17–49. Kiadva: SIMON 2008, i. m. 183–203.

⁹ A kéziratot sokáig eltűntnek tartották, míg Pirnát Antal meg nem találta Francken téziseit és azok cáfolatát Franciscus Junius teológiai traktátusainak gyűjteményében Debrecenben (*Confutatio argumentorum XXII, quae olim a Simplicio in Sacram Mosis historiam de creatione fuerunt proposita, et nostro saeculo ab hominibus prophanis atheisque recocta imperitis obtruduntur* = *Francisci Junii Biturigis Opera Theologica* I, Genevae, 1613, 99–120). A latin nyelvű tézisek és azok magyar nyelvű fordítása: PIRNÁT 1983, i. m. 107–119.

¹⁰ PIRNÁT 1983, i. m. 109.

¹¹ POKOLY József, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII, Bp., M. Prot. Ir. Társ. 1910, 158–160; PIRNÁT 1971, i. m. 369–370.

¹² A *Disputatio* végső formája feltételezhetően 1593-ban alakult ki. Lásd BIAGIONI 2017, i. m. 116–118. Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Mss. Akc. 1955/220. Modern kiadása: SIMON 2008, i. m. 151–182. A művet Keszérű Bálint találta meg 1972-ben Boroszlóban. Magyar fordítását Mayer Erika és Karácsonyi Béla készítette el, Pirnát Antal dolgozta át és Simon József jegyezte le. A fordítás kéziratban maradt, a hozzájutást köszönöm Balázs Mihálynak.

¹³ KESERŰ 1982, i. m. 79.

¹⁴ SZCZUCKI 1980, i. m. 114.

a vitapartnere által el nem fogadott alapállásból – a Szentírás hitelére alapozva építi fel érveit. A filozófus ennek következtében válasza többségét azzal kezdi, hogy a teológus érvelését logikailag hibásnak nyilvánítja. A *Disputatio* filozófusának (aki feltételezhetően Francken saját hangja)¹⁵ válasza túlnyomó többségben a racionalitás mellőzését, a logika és érvelés szabályainak be nem tartását vetik vitapartnere szemére. E szerint a teológusok nem az ismertből vezetnek le és bizonyítják a kevésbé ismert, hanem ’petitio principii’-ként egy bizonytalan, elhítt premisszából következtetnek. Az isteni kijelentés csak a Szentírás szavaiból bizonyítható, éppen abból, ami a filozófus szerint szintén bizonyításra szorul. Az isteni kijelentésen alapuló érvelés tehát csak azoknak érv, akik azt el akarják hinni.¹⁶ Ez a sokszor ismételt vád annyira erős és ingerlő, hogy kiköveteli magának az olvasó figyelmét és erre való reflektálását. Ez történhetett a szombatosok esetében is.

Két polemikus szöveget is tartalmaznak a szombatos szöveggyűjtemények, amelyek Francken és követői ellen íródtak. Az egyik a *Mózes prófétának Istentől származó bölcsességéről és Arisztotelésznek ez világi bölcsességéről és az embereknek külemb-külemb okoskodásokról való írás melyet most ez világi fő rendek némelyek elővettek és igaz tudománnak mondanak Mózes próféta ellen és az régi sok szentek tudományok és értelmek ellen kezdetű irat*, amelynek feltételezhetően Eőssi András volt a szerzője, és két korai szombatos gyűjteményben is fennmaradt. Egyik gyűjtemény a *Kissolymosi Mátéfi kódex*, amely a Kalocsai Főszékes-egyházi Könyvtárban található (Ms 303 [21 509]), a másik pedig a kolozsvári Román Akadémia könyvtárában található *Árkosi kódex* (MsU. 1290). A két variáns között nincs lényegi eltérés. Betűhív szövegkiadását a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának 5. kötetében találhatjuk, közvetlenül a szombatos énekek után.¹⁷ A szöveg első része főként Franckennek a bibliai tereméstörténetet érintő kritikáira adott válasz, második fejezete pedig a tévelygők három másik fő „szektáját” – a pápázókat, Luther követőit és a „demetriadesek”-nek (Hunyadi Demeter unitárius püspök behódolóinak) nevezett adorantistákat (Jézus imádását elfogadó szentháromságtagadók) célozta meg. A szombatos iratot Pirnát 1592. május 31. és július 8. közé datálta és Francken *Argumenta* című művére adott válaszként kezelte.¹⁸ Két kritikát említ a szöveg expliciten, amelyekkel vitázik. Az első Mózes személyét és hitelességét támadta, aki „sokat szól, de keveset bizonyít”.¹⁹ Ez nem egy franckeni műből vett konkrét argumentum, de tekinthető az *Argumenta* témája összesítésének, hiszen ez az írás egészében Mózes és a Biblia első fejezetei hitelének megkérdőjelezése. Ugyanez szűrhető azonban le a *Dispu-*

¹⁵ BIAGIONI 2017, i. m. 118.

¹⁶ *Disputatio*, a filozófus első érve.

¹⁷ Kiadva: RMKT XVII/5, 513–518.

¹⁸ PIRNÁT 1983, i. m. 107.

¹⁹ RMKT XVII/5, 513.

tatióból, ahol többször is kijelenti Francken, hogy Mózes abszurd történeteiben csak az hisz, aki hinni akar.²⁰

Mózes személyének és az általa közvetített törvénynek kritikája a szombatosok legnagyobb tekintélyét támadta, amire érzékenyen reagáltak. A szombatos védekezés triviális, többségében a Biblia tekintélyén alapuló argumentáció: Mózeset a rá következő korok emberei, a próféták, szent emberek, apostolok és maga Krisztus is elismerte mint isteni küldöttet, legfőbb tekintélyként hivatkozott rá, és nem korrigálta írását. Mindez nem állítható Arisztotelészről, aki soha nem tudhatott magának ilyen elismerést és tekintélyt semmilyen szent ember részéről. Mózes Istentől való küldetését a csodák is bizonyították, amelyek a törvény kiadásakor történtek egy egész nép szeme láttára és füle hallatára, illetve a pusztai vándorlás alatt végig kísérték. Ezzel szemben Arisztotelészt nem bizonyította semmiféle isteni csoda vagy rendkívüli jelenség. A Mózes által megjövendőlték isteni eredetére szintén bizonyíték azok beteljesedése. Minden megtörtént, amit Mózes mondott, és ennek napjainkban is tanúi lehetünk.²¹

A második probléma, amelyet a szombatos szerző még részletesebben körüljár, az a kérdés, hogy kitől félt Káin, miután megölte Ábelt, hiszen a Biblia szerint ő volt az első emberpár egyetlen életben levő fia. A válasz a szerző szerint a bibliai genealógiai táblázatok jellemzőiben rejlik. A *Genezis* szerzője csupán az istenfélő, szent ág genealógiáját írta le, azokét, akiktől majd a Messiás származik, mivel tudta, hogy Isten nem leli kedvét a gyilkosokban, csupán a saját népében. Ez az írói gyakorlat érhető tetten abban az említésben is, hogy Káin megnősült, anélkül, hogy pontosítaná, ki volt a feleség. Ennek következtében sem az olyan lehetséges testvérekről vagy fiakról nincs tudomásunk, akik gonoszságban jártak, sem a nőkről. Ádám első istenfélő gyermeke a nemzetségi táblázatába bekerült Séth volt. Ez azt jelenti, hogy Ádámnak lányai is voltak fiai mellett, akik hozzájárultak Káin családjának fennmaradásához. Káinnak már unokái voltak a hatodik nemzetségig menően akkor, amikor Ádámnak, 130 évesen istenfélő fia született Séth személyében. Szintén válasz lehet a szerző szerint a lelkiállapot, amely Káin bűnét kísérte. Az Isten „rettegő szívet adott neki” tette miatt, és azóta, aki ártatlan vért ont, „még az fáknak csörgő levelektől is retteg”, ahogyan a Káinhoz hasonlóan gyilkosságba esett Lámek.²²

A szerző Arisztotelésznek címezi érvelését: „Nem azt teszi az, mintha más földön is lőtt volna ember ez világban.” „Azért nem volt más külömb teremtese Istennek ez Ádám kívül, az mint te mondod, Aristoteles.”²³ Ezek az idézetek egy olyan elméletre engednek következtetni, amely párhuzamos teremteseket tételezett – különböző földrészekén különböző Ádámokkal. Az itt megfogalmazott „arisztotelészi” kritika ezért zavaros. A fennmaradt iratok alapján nem ismert

²⁰ PIRNÁT 1971, i. m. *Disputatio*, 1. érv.

²¹ RMKT XVII/5, 513.

²² RMKT XVII/5, 514–515.

²³ *Uo.*, 514.

Franckennek a Káin történetével kapcsolatos kritikája, de egy ilyen jellegű gondolat nyilvánvalóan nem állhatott messze tőle.

Feltűnően hasonlít viszont ez a szerző által támadott teremteselmélet a chiosi születésű, jelentős szentháromságtagadó irodalmi munkásságát Erdélyben kifejtő Jacobus Palaeologus pre-adamita elképzelésére. A görög teológus az *An omnes ab uno Adamo descenderint* című értekezésében egy allegorikus értelmezésen alapuló teóriát dolgozott ki a bibliai teremtestörténetről.²⁴ A görög teológus azonban nem ment olyan messzire a Szentírás szövegének értelmezésében, hogy megkérdőjelezze annak hitelességét, illetve késői műveiben már nem említette ezt a nézetét.²⁵

A szombatos szöveg nem fedi fel nyíltan, hogy kivel vitázik. Ellenfelét „Arisztotelész”-ként nevezi meg, amivel a szakirodalom szerint Franckenre utal.²⁶ Az is elképzelhető azonban, hogy a divatos tanoknak egy olyan egyvelegével áll szemben, amelyben nem csupán Francken hatása érzékelhető, hanem burkoltan akár a szombatos szövegekben másutt elismeréssel „mű doktorink” között emlegetett Palaeologusé is. Ha mégis Franckenhez kötődött ennek a teremteselméletnek a hirdetése, az legfeljebb a ’80-as években valószínűsíthető, mivel a később íródott *Disputatio*ban már egyértelműen tagadta az isteni teremtés szükségességét. A *Disputatio* filozófusa szerint ugyanis a világ keletkezése és működésének magyarázata lehetséges az azt működtető immanens okok alapján, az isten-fogalom és az ősök vagy ’creatio ex nihilo’ téziseinek elfogadása nélkül is.²⁷

A *Mózes prófétának...* első fejezetének vége felé azt is megtudhatjuk, hogy a tévtanok terjesztője tagadta az ördög létét, valamint a feltámadást.²⁸ Ez utóbbi vádat a következőkben tárgyalandó második szombatos szövegben is megtalálhatjuk, és nagy valószínűséggel Francken ellen irányult. Az említett franckeni szövegekben nincs tételesen tárgyalva az ördög, a feltámadásra és túlvilágra vo-

²⁴ Thoroczkai Máté-kódex, MsU 1669-XIXb, 720–721. Modern kiadása: SZCZUCKI 1972, i. m. 243–244. Magyar kiadása: BALÁZS Mihály, *Földi és égi hitviták*, Bp.–Kolozsvár, A Dunánál–Qui One Quint, 2003, 135–136.

²⁵ Vö. PIRNÁT 1971, i. m. 370; Uő, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*, Bp., Akadémiai, 1961, 75–76. Szczuki figyelmeztetése alapján óvatosan kell bánni Palaeologusnak ebben a művében kifejtett pre-adamita elméletével, hiszen későbbi munkáiban sehol nem tesz erről említést. SZCZUCKI 1980, i. m. 60.

²⁶ Pirnát Antal szerint a szombatos szerző irodalmi képzettsége nem terjedt odáig, hogy felismerte volna, hogy nem Arisztotelészről származnak ezek az érvek. Egy fiktív dialógust feltételez a szöveg hátterén, amelyet a szombatos szerző olvashatott. PIRNÁT 1971, i. m. 370; PIRNÁT 1983, i. m. 107.

²⁷ *Disputatio*, 27–35. érv. SZCZUCKI 1980, i. m. 114–115. Simone Simoni szerint Francken írt egy művet ilyen témában *Theses de materia prima* címmel. Simon SIMONIUS, *Appendix Scoparvm, qvae Pavlo Ante in Nicolavm Bvccellam Italvm Chriurgum Antitrinitarium emissae sunt in ea...*, [h.n., é.n.] Olmütz, Milichtaler, 1590, utolsó oldal.

²⁸ „Hova lehet veszedelmesb tudomány, mint ki azt meri mondani, hogy sem Isten sem ördög nincsen, sem feltámadás, hanem az mint Aristoteles mondja, így volt s így leszen.” RMKT XVII/5, 515.

natkozó nézetét azonban részben kifejti a német gondolkodó egy Gerendinek írott rövid művében.²⁹ Ebben az írásában azt állítja, hogy az irodalmi halhatatlanság „az az örök élet, amelyet minden igaz barátunknak kívánnunk kell... Azt a másik örök életet [a túlvilágít] szeretjük ugyan mindannyian, de valamilyen titkos természetű ösztön folytán gyanítjuk, hogy bizonytalan, s nem is szívesen cserélnénk fel – ha ugyan ez lehetséges volna – egyiket a másikért.”³⁰

A szombatos álláspont ezzel kapcsolatban hagyományos keresztény érvelést követ, amely szerint az emberi természet (a lelkiismeret és a halálfélelem) éppen a túlvilág létezését sugallja, bizonyítja. Francken ezt a gondolatmenetet az ellenkezőjére fordítja, állítván, hogy az emberi természet a lélek halhatatlansága és a túlvilág ellen tanúskodik. A halhatatlanságra irányuló vágy csupán a természet tökéletlenségéből eredhet.³¹

Francken legprovokatívabb vádjá, amelyet ez a szöveg nem említ expliciten, de mégis védekezik ellene, a rációt érintette. A *Disputatio* filozófusa a ráció tényleges használatát vitatta el a teológusoktól. Ez a vád a szombatosokat is nyilvánvalóan zavarta, hiszen ők is a folytatói voltak annak az antitrinitárius hagyománynak, amelyben a ráció egyre hangsúlyosabb szerepet kapott, és egyre erőteljesebbé vált az igyekezet a követésére. A rációnak való megfelelés nézetükben feltétele volt az igaz hitnek.

A ráció mellőzésének vádjára a szombatos szöveg úgy válaszol, hogy már címében előre jelez egyfajta ellentételezést, differenciálást a ráció fogalmában. Ez az isteni és emberi ráció közti különbségtétel keresztülhúzódik az egész szövegen, és benne rejlik a szombatos megoldás, a lényegi válasz a racionalitás kérdésére. A Szentírás megértése azon múlik, hogy honnan származó, emberi vagy isteni bölcsességgel közelíték hozzá. Ez tulajdonképpen elutasítása a franckeni igénynek, amely csupán a filozófia felől közelítő racionalitást, a logikai és természetfilozófiai érveket hajlandó a vallásról, teológiáról szóló vita alapjául elfogadni. A szombatos szerző ezzel nem közvetlenül a Szentírást hívja meg abszolút tekintélyként ebbe a vitába, hanem azt állítja, hogy nem ugyanazt jelenti az értelem követése számára, mint ellenfele számára. A döntő tekintély számára az isteni bölcsesség, amely nyilvánvalóan magában foglalja az elme felfogó képességét, a logikát, de magában rejti az ezzel nem ellentétes írott és szóbeli kinyilatkoztatást is. Francken racionalításra törekvő módszerével ellentétben tehát a szombatos szerző az isteni bölcsesség ürügyén megengedheti magának az isteni bölcses-

²⁹ A mű címe *Oratiuncula*. Kiadva: JAKAB Elek, *Gerendi János és Franken Keresztély = Keresztény Magvető*, 28(1893), 1, 37.

³⁰ PIRNÁT 1971, i. m. 386–387. A következőben tárgyalandó szombatos szöveg elsőként újtestamentumi érveket hoz fel a pokol létezése mellett, utána pedig átvált racionális érvkészletre mondván, hogy ha megengedtetik, hogy az emberek állatokat tartsanak tömlöcökben, ketrecekben, sötétségben, amelyekkel a bűnözőket kínoztatják, akkor miért nem engedtetik meg a hasonló módszer Istennek. *SzIP* (lásd 32. j.), 204.

³¹ *Disputatio*, 15. érv.

ségbe beleférő más jellegű érvek (akár szentírási) használatát is, még akkor is, ha ennek az eredménye egymás mellett való elbeszélés lesz.

Ahogy a szombatos szövegben megjelenő válaszokból ez látható, a *Mózes prófétának...* nem tekinthető csupán az *Argumentára* adott válasznak. Ezt a megítélást nemcsak az indokolja, hogy olyan gondolatok is szerepelnek a szombatos iratban, amelyek nem találhatók meg Francken említett művében (pl. Káin félelme), hanem az is, hogy nincsen olyan tanítás benne, amely ne lenne jelen Francken más műveiben is (pl. a *Disputatióban*).

A második, nagy terjedelmű, anonim, datálatlan szombatos apológia *Az Szentírás panaszolkodása azok ellen, kik vakmerőségből vagy világ szereteti miatt, avagy az emberi gonoszának valami egyéb okai miatt ötlet megutálták* (a továbbiakban *SzIP*) címet viseli. Ez a szöveg az Árkosi kódexben maradt fenn, egy különálló szövegegységet képezve, feltűnően szép másolatban. Máté Györgyi közölte 1990-ben egy Klaniczay Tibor tiszteletére szerkesztett kötetben.³² Ebben a szombatos írásban a *Disputatio* teológusának nagyjából első 18 érve (a 37 isten-érvből) az, amely valamilyen szinten visszaköszön. A *Mózes prófétához...* kezdetű irathoz hasonlóan azonban erről a szövegről sem állítható, hogy csak az említett franckeni műre adott válasz lenne, hiszen olyan gondolatok ellen is védekezik az író, amelyek nem találhatók meg a *Disputatióban*, hanem Francken más írásaiból ismertek, vagy konkrét forrásuk ismeretlen. A szerző nem is hivatkozik egy bizonyos műre, hanem a legtöbbször használt formulája a többes számra utaló „azt is mondják szofistáid”, ami vonatkozhat beszédben terjedő tanokra is.

Azt lehetne állítani, hogy a szöveg előszava a *Disputatio* előszavára adott válasz,³³ ennek kijelentésével viszont óvatosnak kell lenni, hiszen Francken itt tárgyalta fő érve a keresztény teológusok ellen – hogy a vallás nem támasztható alá minden kétséget kizáró, bizonyos, egzakt érveléssel –, megtalálható a *Spectrum*ban is.³⁴ Szerinte a vallást alátámasztó érvek csupán valószínű jellegűek, és mivel a valószínű érvek cáfolhatóak, illetve az emberi megismerőképesség változó, ezért létezik a sok vallás.³⁵ Magának a vallásnak létezési okát a büntetéstől való félelemben látja, ami elnyomja az ésszt, és lehetővé teszi, hogy torz hiedelmek uralkodjanak.³⁶ Bár erős kritikával él a vallásokkal kapcsolatban, ez mégsem teljes elvetését jelenti, hiszen a társadalmak számára mégiscsak hasznos eszközként

³² MÁTÉ Györgyi, *A szentírás apológiája a szombatosok régi könyvében = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1990, 194–207. Máté azt feltételezi, hogy az 1590-es évek közepén keletkezett a szöveg. *Uo.*, 192.

³³ Ez Máté Györgyi feltételezése. Lásd *SzIP*, 191.

³⁴ *Disputatio*, első old. *Spectrum* = SIMON 2008, i. m. 192–194.

³⁵ SZCZUCKI 1980, i. m. 114, 118; SIMON József, *Politikai vallás és a teológia pszichológiai redukciója. Esettanulmány az erdélyi vallásfilozófia történetéből = Világosság*, 46(2005), 4, 124.

³⁶ *Praecipuarum*, bevezető rész; *Disputatio*, 8-as érv és Kapaneus Statius nyilatkozata az ateista katalógusban. Lásd még SIMON 2005, i. m. 123.

szolgálnak, amennyiben kordában tartják az embereket, irányíthatóvá téve őket.³⁷ A szombatos író ezt a haszon-elvű, a vallásnak eszköz voltát állító franckeni gondolatot így adja át: „csak a’ bahó népért szerzették a’ religiót”.³⁸ Szerinte a rossz értelmezések az okai a téves vallások kialakulásának, de ez Isten szavának lényegén nem változtat. Egy igaz tény sokféleképpen lehet értelmezni befolyásoló tényezőktől, érdekektől függően. Erdélyi társadalmi gyakorlatból vett példája szerint, ha egy ügyet az országgyűlés elé viszel, a szászok és a magyarok különféleképpen fogják azt értelmezni, különböző befolyásoló tényezőknek engedve. A magyarok és szászok értelmezésétől azonban független a te ügyed igazsága, amely önmagában áll. Az igazságért, az igaz vallásért fáradozni kell, keresni, méghozzá jó helyen, vagyis a zsidóknál.³⁹

Ellentámadásként a szombatos szerző burkolt ateizmussal vádolja Franckent. Egy olyan, a végsőig redukált istenképet tulajdonít neki, amely nem eredhetett a *Disputatio*ból, amely a legkisebb dogmatikai minimumon alapuló istenfogalmat is elutasítja, hanem inkább a *Spectrum* istenfogalmához állt közel, és a hivatkozás szerint valószínűleg szóban terjedt Francken követői révén. Utóbbi mű megtart még egyféle ún. anzelmiánus istenfogalmat (isten a legfőbb jó, aminél semmi nagyobb nem gondolható el, Canterburyi Szent Anzelm istenerve) és tiltakozik az ateizmus vádjá ellen.⁴⁰

³⁷ *Disputatio*, 8. érv.

³⁸ *SzIP*, 200. A szombatos szerző felháborodással számol be arról, hogy a „szofisták” mesterrükkel szabados életet hirdetnek, illetve gyakorolnak. „Ám bolondoskodjanak azok, tü igyatok, táncoljatok, kacagjatok teljes tehetségetekkel, valamit akartok mindent míveljete. Mindegy a’ jó s az gonosz, azé e’ világ, az ki élheti... semmit, egy pontot se féljete, így volt, így leszen örökké, eleget írtak, írnak, nincs vége az sok írásnak, csak a’ bahó népért szerzették a’ religiót, de a’ kinek esze vagyon, éljen úgy, a’ mint szereti, az az ő része etc.” I. m. 204. A szerző szerint a tévelygő társaság mestere „csélcspó lator”, „minden tökéletlenek felett való tökéletlen”, „az ki gyermekségtől fogva tökéletlen volt, semmit ez világi jó hírrel, névvel, tisztességgel, emberséggel nem gondolt”, „ördög lelke vagyon abban”, követői „vitorla, nádszál, habahurgya csélcspó természetűek”, „gyermek emberek”, akik „csak valami bor felett való nyevegéssel és cimbalom módra pengő hazugság után nyakatok szakattába sietve indultatok.” I. m. 206. Lásd még a 205. old. A szakirodalom szerint ezek a jelzők Francken sűrű vallásváltásaira utalhatnak, mint valamiféle opportunizmus jeleire.

A *Disputatio* filozófusa nem jelenti ki expliciten, hogy ő a gyönyörök, élvezetek üzését támogatná, viszont véd minden ilyen jellegű, a teológus által támadott álláspontot (12–18. érv), és olyan kijelentéseket tesz, amelyek szerint a gyönyörök követése nem áll ellentétben a természet törvényével, sem az észszerűséggel. A természet törvénye azt diktálja, hogy „Tedd, ami neked hasznos és gyönyört okoz!” (filozófus 13. és 16. érve), „a felettébb bölcs természet ugyanis nem ok nélkül oltotta belénk a gyönyörökre irányuló vágyat”, csupán egyes emberi törvények tiltják. Impliciten olyan gyakorlatokat véd így Francken, mint például az ókori görögöknél a homoszexualitás vagy a nem kíváncsú gyerekek selejtezése, falloszkultusz és bordélyok létesítése (16–17. érv). Ez az álláspont nyilvánvalóan felháborodást válthatott ki Francken körül.

³⁹ *SzIP*, 201.

⁴⁰ Lásd a filozófus 22. válaszát. SIMON 2005, i. m. 121–122, 124. Simon szerint Francken megkülönbözteti az ateizmus terminus politikai és metafizikai használatát. A görög terminus latinizált

A szombatos vád így hangzik: „azminemű Istent te az te tanítványid és szofistáid által hirdetsz csak azért, hogy teljességgel azt ne mondanák felőled, hogy istentagadó vagy, az felől azt mondogod, hogy nem érez, ide alá az földre nem szól, gondot sem visel, nem bánt senkit, hanem csak vesztegségben vagy, meg sem haragszik.”⁴¹ Bár a szövegből egyértelmű, hogy a szombatos szerző érzékelte a különbséget az ateizmus és Francken istenfogalma között, mégis mondvacsinálnak, csupán látszat kifogásnak gondolta a filozófus ateizmus elleni védekezését. Egy olyan isten létezése, amelyet Francken világképe megengedne, szerinte végképp nem bizonyítható semmilyen érveléssel.⁴² Semmilyen más istenképpel, illetve kinyilatkoztatás-fogalommal kapcsolatban nem toleráns az Ószövetségben kijelentetten kívül. Ez azt jelenti, hogy például a *Disputatio* teológusával ellentétben a természeti vallás, pontosabban a természetből megismerhető Isten képe ellen van. Úgy gondolja, hogy szóbeli kinyilatkoztatáson kívül semmilyen más bizonyíték nem elégséges az igaz Isten létezésének bizonyítására.⁴³

A szombatosok számára talán a legfájdalmasabb franckeni kritika Mózes és a törvény kinyilatkoztatását érintette. Nem véletlen, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozik a leghosszabban mindkét szombatos irat. Az első ezt már címében felvállalja, és bár a második címe azt előlegezi meg, hogy szerzője az egész Szentírást védi, konkrétan ő is csak Mózes személyére és írásaira redukálja a védelmet. Francken előzőekben említett *Argumenta* című írása teljes egészében a Mózes által megírt teremtetéstörténet és Mózes tekintélyének, szándékainak, képességeinek megkérdőjelezése volt. Nagyon kihívó módon fogalmazta meg érveit, amelyekben Mózeset olyan személynek állította be, aki „nemigen látszik elkerülhetni a tudatlanság bélyegét”,⁴⁴ aki „hogy mit mond, maga sem érti”⁴⁵, „nemcsak csillogászati, de még meteorológiai ismeretekkel sem rendelkezett”, „Istent megteszi tudatlan Istennek, és olyannak, akiből minden előrelátás hiányzik”, „vagy mert maga sem tudta, hogy a természetben levegő is létezik, vagy legalábbis azért,

alakja a 16–17. században jött divatba Európában. – Az ateizmus és szkepticizmus terminusok korabeli jelentéséről vita alakult ki Simon József és Mario Biagioni között. Erről lásd SIMON József, *Metaphysical Certitude and Plurality of Religions: Christian Francken and the Problem of Philosophical Libertinism in Early Modern Eastern Europe* = *Bruniana & Campanelliana* 19(2013), 1, 165–178; BIAGIONI, Mario, *Christian Francken Sceptical: A Reply to József Simon* = *Bruniana & Campanelliana* 19(2013), 1, 179–182. Lásd még SIMON, József, *Philosophical Atheism and Incommensurability of Religions in Christian Francken's Thought* = *Magyar Filozófiai Szemle*, 61(2017), 57–67; Uő, *Se a hit, se a nevelés. Christian Francken a morálteológiai istenérvek ellen* = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 30 (január 2011), 400–411.

⁴¹ *SzIP*, 195.

⁴² A szerző szerint ha a Szentírás nem igaz, akkor nincs isten, mert nem létezik más olyan, aki a világ teremtetőjének vallotta volna magát. „Így tü atheusok vagytok, mihelt engemet igaznak nem hiszték.” *SzIP*, 195.

⁴³ „Ha az ember mind éltig gondolkodott volna is, az eget nézte volna is, abból ugyan nem tudhatta volna meg, ki legyen az Isten, hanem ő maga szavából”. *SzIP*, 195.

⁴⁴ PIRNÁT 1983, i. m. 114.

⁴⁵ *Uo.*, 115.

mert nem akarta, hogy az ő zsidai erről tudomást szerezzenek, nemcsak hogy valótlannul, de teljességgel valószínűtlenül mégis azt állítja, hogy a madarak a vízből keletkeztek⁴⁶, „az ember az Istenhez teste szerint hasonló, tehát Mózes véleménye szerint test az Isten is”.⁴⁷ Ezek a provokáló kijelentések nem csupán a szombatosok által leghitelesebbnek és legfontosabbnak tartott szentírási könyvet támadták, hanem gúnyt űztek az általuk legnagyobb tekintélynek örvendő személyből, akit tudatlanként és szándékaiban kétesként mutattak be.

Francken első nyolc argumentumában, egy csillagászattal dúsított érvhalmazban fejti ki részletesen azon kifogásait a teremtéstörténet ellen, amelyeket a *SzIP* szombatos szerzője így foglal össze röviden: „Mint az apánál előbb nem lehet a’ fiú, így nap nem lehetett addig, mígnem az Napnak lenni kellett. De az Nap negyed napon teremtetett, azért az három nap előtte nem lehetett, mert az Nap és Hold szerzik és hasítják az napot, éjet”.⁴⁸ Az *Argumenta* azzal érvel, hogy a nappalok oka a Nap, a fény a Nap minősége és tulajdonsága, az okozat tehát nem előzhette meg az okot, ugyanúgy ahogyan a fiú sem előzheti meg az apját.⁴⁹ A sötétség a fény hiánya, vagyis a fény létét nem megelőzi, hanem követi.⁵⁰ Többször is a rész-egész logikájával érvel, és azt állítja, hogy az egészet nem lehet létrehozni annak részei nélkül.⁵¹

A szombatos válasz erre nem különösebben értő és részletező. Egyszerűen annyira szorítkozik, hogy nyilvánvalóan különbséget kell tenni a „dies” és a „Sol” között. A teremtés elején, az első napon meghatározott időben, hogy mennyi ideig tartson egy nap. A nappalnak volt ugyan valamiféle világossága, de nem annyira erős, mint később a Naptól. Olyan elválasztása volt tehát a nappalnak az éjszakától az első három napon, mint amilyent a barázda jelent két földterület között: nem annyira egyértelmű, mint ha nagy követ ásnak bele, amely pontosan jelezné a határvonalat.⁵²

Nem csupán az *Argumenta*, hanem a *Disputatio* első vitapontja is a kinyilatkoztatást tárgyalja, állítván, hogy nincsen bizonyíték rá. Ennek megfelelően a szombatos válasz is részletes. Az isteni kinyilatkoztatás mellett számos érvet igyekszik felsorakoztatni a szombatos szerző, ezek között a legjelentősebbnek az emlékezetre való hivatkozást gondolja. A nemzetségek és birodalmak léte az emlékezetre épül, amely levelek, tanúbizonyságok és történeti históriák által őrződött meg. Arisztotelész létezését sem lehetséges más módon bizonyítani, csakis ha hitelt adunk az emléket megörökítő írásoknak. Az írott emlékezeten kívül azonban létezik szóbeli emlékezet is, ami mára csupán a zsidóknál maradt fenn

⁴⁶ *Uo.*, 116.

⁴⁷ *Uo.*, 117.

⁴⁸ *Uo.*, 203–204.

⁴⁹ *Uo.*, 114, 115.

⁵⁰ *Uo.*, 114.

⁵¹ *Uo.*, 115.

⁵² *SzIP*, 204.

tisztán.⁵³ A kinyilatkoztatás és Mózes írásainak hitelessége mellett a szerző lélektani érveket is próbál bevetni. A „szofista” váddal szemben, miszerint Mózes önkényesen, saját indíttatásból írt és cselekedett, azt próbálja bizonyítani, hogy a többi prófétához hasonlóan nem tett semmit saját tisztességének keresésére. Szerinte emberileg az lenne természetes, ha Mózes magának tulajdonította volna a törvényt, a saját nevében adta volna ki saját tisztessége keresésére, de ezt soha nem tette és így nem övé a dicsőség.⁵⁴ Ha a törvény csupán Mózes kitalációja lett volna, nem lett volna képes egy egész népet annak követésére rávenni. Főként halála után már végképp nem lett volna indokolt, hogy engedelmeskedjenek egy ilyen törvénynek.⁵⁵ Szintén nem lett volna értelme negyven évig gyötörnie magát a pusztában mindenféle haszon nélkül, ha tőle eredt volna minden. Közismert érv szerint a prófétáknak esztelenség lett volna kínoztatni, üldöztetni magukat olyasmért, amiről ők maguk tudták, hogy nem igaz.⁵⁶ A Szentírás azért sem lehet csupán Mózesé, mert a szövetségkötés Ábrahámval kezdődött, Mózes csupán már egy létező hagyományt vitt tovább. Ha Mózes írása bármely ponton is önkényesen született volna, későbbi korok prófétái rámutattak volna, hogy létezik benne nem hiteles rész.⁵⁷ A szerző konkrétan csak Mózes próféciáit védi az ellen a franckeni vád ellen, hogy ezek nem teljesedtek be. A *Disputatio* filozófusa szerint, ha a tények mégis azt bizonyítanák, hogy a próféták nem tévedtek, az a véletlennek vagy mágikus hatalmak ügymködésének tudható be.⁵⁸ A szombatos szerző viszont úgy gondolja, hogy ezek „pontról pontra” beteljesedtek, és ez empirikusan ellenőrizhető. A zsidók sanyarú sorsa, amelyet cselekedeteik következményeként Mózes előre jelzett, jelenleg is egyértelműen észlelhető, megfigyelhető.⁵⁹

A kijelentés lényege a szombatos szerző számára a törvény, ezért különösen fájdalmas számára, hogy Francken egyenlőséget tesz a bibliai törvény és más vallási törvények közé.⁶⁰ A *Disputatio* úgy nyilatkozik a különböző népek etikai-erkölcsi törvényeiről, mint egyenlő értékű, a társadalmi rendhez egyaránt hasznos eszközökről.⁶¹ Bár nem isteni eredetűek, de megfelelően értelmezve

⁵³ Az emlékezet működésére példa a szerző szerint, hogy Jákob és az angyal közti viaskodás emlékezetére a zsidók még évezredekkel később sem eszik az állatok „farcokát”. A törvénykiadás ünnepe (Shavuot) szintén bizonyítja, hogy a zsidók nem csupán az írás alapján ünneplik a kijelentést, hanem atyáik látásából, hallásából, tapasztalásából. *Uo.*, 198.

⁵⁴ *Uo.*, 197.

⁵⁵ *Uo.*, 198.

⁵⁶ *Uo.*, 196–197.

⁵⁷ *Uo.*, 199.

⁵⁸ Simon József észrevétele szerint miközben a filozófus ellenfele hitének racionalitását támadja, aközben ő maga is használ irracionális eszközöket érvelésében (pl. mágia). *Disputatio* kézirat magyar fordítása, Simon jegyzete a 11. érvhez, 28. old.

⁵⁹ *SzIP*, 196.

⁶⁰ *Uo.*, 199.

⁶¹ Ehhez hasonlóan egyenértékűként kezeli a vallásokat, rituális szokásokat és az ún. eretneket az egyházi tekintéllyel, hiszen a szemében jogtalanul helyezi az egyik a másik fölé magát, egyikük hite sem bizonyítható. *Disputatio*, 19–21 érv.

mindenik tisztességre nevel.⁶² Francken Mózeset más törvényhozókkal állítja párhuzamba, akik azt hazudták, hogy az istenektől kapták törvényeiket pl. Zoroastres a Jó Szellemtől, Lycurgus Apollótól, Mohamed Gábrieltől stb.⁶³

A szombatos szerző ezzel szemben úgy gondolja, hogy bár a mózesi törvényen kívül is léteztek isteni törvények, például az Ádám és Noé törvényei, de ezek a zsidóságon kívül egyedül a káldeusoknál maradtak fenn.⁶⁴ Ezeken kívül minden más vallási törvény emberi koholmány. Ennek bizonyítására pszichológiai érvet hoz: az emberi írások figyelmen kívül hagyása nincs következménnyel az ember lelkére, ezzel szemben a Szentírás „behat” az ember szívébe, lelkébe. Ha jól követi, „annak is érzi ízt magában”, ha nem követi, „annak is horrorát igen érzi”.⁶⁵ „Nem lehet az, hogy azt az megholt Mózes cselekedné belől az ember szívében, afféle mozgást, érzékenységet oltana... Mind áldott, mind átkozott voltát lelkiismeretiben viseli, kedve és akaratja ellen is... magából ki nem rázhatja.”⁶⁶ A halál órája, vagyis a haldoklás, jól jelzi ennek működését, mivel akkor az „atheus” is érzi az „örök halálnak fulákját” és retteg.⁶⁷

Több olyan „szofista” kritikát is megemlít még a szombatos szöveg a Szentírás hitelességével kapcsolatban, amelyet nem ismerünk Franckentől. Egyik ilyen arra vonatkozott, hogy a Szentírásban hívők azt sem tudják megmondani, mikor nevezték el Szentírásnak és Bibliának az említett könyveket.⁶⁸ A szombatos szerző igyekszik történeti választ adni, de kissé félreinformált (szerinte a *Septuaginta* születésekor), és azzal a logikai érveléssel zárja gondolatmenetét, hogy az elnevezés kései volta nem érv az elnevezés tárgyának hitelessége ellen, ahogyan a spanyolok által felfedezett Új Világ is már régen létezik, attól függetlenül, hogy csak újabban kapta nevét. Arra azonban fényt derít a válasz, hogy a szerző a héber Szentírást tekinti Bibliának, nem pedig a keresztényt.⁶⁹

Hasonlóan ismeretlen az eredete annak a „szofista” érvnek, hogy a Bibliában említett történeti eseményekről nem írnak más nemzetek. A szombatos szerző

⁶² *Uo.*, 6. érv.

⁶³ *Uo.*, 1. érv.

⁶⁴ *SzIP*, 200.

⁶⁵ A kihagyott részben a szerző az öngyilkosságra, mint a törvény meg nem tartásának egyik következményére utal. Ez a szakirodalom szerint arra való célzás, hogy Francken többször is öngyilkossággal fenyegetőzött, amikor rekatolizálási szándékának őszinteségében felettesei kételkedtek. *Uo.*, 190.

⁶⁶ *Uo.*, 199.

⁶⁷ Arra biztatja ellenfelét: „Magatokban is keressétek csak, mikor főképpen betegek vattok, keressétek mind az két szemetekkel csak, nyilván megtaláljátok a poklot, csak ne hazudjatok és hazugsággal johotokat ne könnyítsétek.” *Uo.*, 200, 205.

⁶⁸ *Uo.*, 202–203.

⁶⁹ „De az ki csak a’ puczokba nőtt fel, és az ki csak az orráig lát elő, nem tud az hadakozásokat és csudákat beszélni, látott-hallott dolgokat.” I. m. 202. A szakirodalom szerint ez személyeskedő visszavágásnak tűnik arra a vádra, hogy a hívők műveltsége nem eléggé kielégítő, célozván Franckennek egy a korban sem túl nagyra becsült, hadviselésről szóló írására: *Dolium Diogenis strepitu suo collaborans dynastis Christianis bellum in Turcas parantibus*, Prága, 1595. Vö. *SzIP*, 192.

szerint teljesen természetes, hogy a kinyilatkoztatás csupán egy nemzetnek adatott, amely hajlandó volt ezt áthagyományozni. Minden nemzet elsősorban a saját dicsőségét igyekezett megörökíteni, nem idegenekét, ha egyáltalán ismerte az írást (kivétel a káldeusok).⁷⁰ Viszont ez a hiány nem lehet bizonyíték a Szenítrás hitele ellen. Attól, hogy Mohamed nem ír Attila tetteiről, vagy az oláhok nem említik krónikaikban Mátyás királyt, ezek a személyek és tetteik még léteztek.⁷¹

Egy másik, a szombatosok esetében élesbe vágó támadása Franckennek a zsidó néppel, mint kiválasztottal és kivételezettel kapcsolatos (*Disputatio*, 3–5. érv). A filozófus érvelése „az észszerűség alapján”, hogy Isten nem állhat közelebb egyik néphez sem, mint a másikhöz. Ha mindenkit ő teremtett, akkor mindenkit ő táplál, mindenki egyaránt az ő tulajdona és ő gondját viseli. Mindenkit tanítania kell, ha azt akarja, hogy mindenki megtérésre jusson. Az is látható, hogy minden nép a maga isteni csodáira hivatkozik és kivételezettségére, magát isten népének gondolja és törvényét isten törvényének.⁷²

A szombatos szöveg határozottan és egyértelműen elfogultan pártját fogja a zsidóknak, mint kivételezett népnek. Nem csupán a szombatos szövegekben megszokott gondolatmenetet hozza fel, amely szerint nekik adatott a kinyilatkoztatás és annak helyes értelmezése (kivétel a Messiás személyének azonosítása), hanem olyan sztereotíp jellemzőkkel írja le a zsidókat, mint nemzetet, amelyek szerinte kivételezett, áldott voltakra utalnak.⁷³

Bizonyítékainak megerősítést adandó, Francken a *Disputatio*-ját egy tíz tételből álló, ókori ateista filozófusokat felsorakoztató katalógussal zárta. A szombatos szerző ebben a filozófia és a hit szembeállításának igyekezetét, mesterkedését látja.⁷⁴ Ezt a mesterkedést utasítja vissza a következő idézet azzal, hogy a filozófia nem feltétlenül istentagadó. Az igaz emlékezetnek atyáinknál való kihalása

⁷⁰ *SzIP*, 200.

⁷¹ *Uo.*, 203.

⁷² *Disputatio*, 4–5. érv.

⁷³ „Az zsidókat bolondoknak mondjátok. Csald meg, ha bolond. Ha bolond miért kérsz kölcsön tőle? Miért minden nemzetenél pénzesb, mikor semmi öröksége nincsen? Vagy onnat tetszik meg bolondsága, mert ha esze volna, ő is tudna szerzeni örökséget? Nem akar ám az nemes embernek agyagot nyomni, azért nem kér örökséget tőle. Bolondul fel sem akar támadni, mert látja, hogy nem egy nemzet, sem kettő gyűlöli, hanem minden nemzet ég alatt az religióért, és nem akarja, hogy az tü hazugságtok igazzá legyen, mert úgy bolondokká lennének. Látják, mint vesztegetik a' bolond pogánok egymást az sok zűrzavar miatt. Osztan sok experienciából megtanolták immár az békességes türésnek hasznát...” *SzIP*, 205–206.

⁷⁴ Franckennek erre az ateista filozófusokat felsorakoztató gyakorlatára válaszol így a szombatos szöveg: „Tű, szofisták, csak előkapjátok az atheus pogány autorok írásit, kik megmondám mi okból [emlékezet nem lévén már, sejtésből] írtak úgy magok gondolatjából... Nem most támadt az atheismus csak, nagyobb Corifeusi voltak ez előtt tünálatoknál és ravaszbbak vagy álnokbbak is voltak, azaz még nálatoknál is többet tudtak hazudni és cigánkodni.” *Uo.*, 200–201.

Arra, hogy mi volt a szerepe az ateistakatalógusnak a *Disputatio* szövegében Simon József kereste a választ *A kleitomakhoszi ateista-katalógus recepciója a kora újkori Erdélyben* című tanulmányában. Simon 2006, i. m. 80–82. Lásd még KESERŐ 1982, i. m. 76–77.

miatt a szóban forgó filozófusok már nem szerezhettek tudomást az Istenről. A szombatos szerző dehonesztáló szavaival leértékeli az ellenfél képzettségét és jellemét is, szembeállítva velük az antik „szofistákat”, akik magasabb szinten űzték az emberi okoskodást:

„De az igaz értelmű bölcsek afféle nyáj disznónak röhögését meg tudták választani az filemile szótól. Olvassátok az atheusok ellen való Corifeusok írásit is: Lactantiust, Philippus Morneust, Joannes Bodinust, Philót az philosophiájában. Lássátok mit felel Josephus Appion grammaticusnak, mely Appion szinte úgy értett Mózes felől, mint tü. Olvassátok régi históriákat, kiket én sem győznék mind előszámolni. Vallyons a philosophusok is mind atheusok voltak-e? Plato, Socrates s több.”⁷⁵

Bár a szombatos szövegeknek általában véve a filozófiáról nincs pozitív képe, az semmiképpen nem állítható, hogy kifejezetten filozófiaellenesek lettek volna. Az elemzett apológia vége felé ez a kijelentés található: „Kettő azért a philosophia: igaz és csalárd. Egyik az én követőimé, a másik tietek.”⁷⁶ A fent említett „nyáj disznónak röhögése” és a „filemile szó” tehát a kétféle, igaz és hamis filozófiát/bölcsességet jelöli.

Egyik terjedelmes szombatos értekezés az emberi és isteni bölcsesség közti elméleti különbségtétel megfogalmazásával kezdődik, és a fejtegetésbe bevonja a filozófiát is:

„Az bölcsesség között választást nem tesznek [a tévelygők], hogy kétféle legyen, mert ez világnak bölcsessége világi, az lelki embernek bölcsessége menygyei... Erre néz Lactantius, mikor így ír: Igazán neveztettenek az világi bölcsek philosophusoknak, mert mind éltig keresik az bölcsességet, de soha meg nem találják, mert nem ott keresik, ahol megtalálnák, mert úgymond az ég alatt való népek közül csak egy nemzetnek adta az Isten azt.”⁷⁷

Ez utóbbi szöveg megadja a szombatos kulcsot az igazi filozófia, illetve bölcsesség felé, ez pedig a zsidó írásértelmezői hagyomány.

Amint látható tehát, Francken kritikái, amelyekkel a szombatos szerző szóba állt, négy fő területet érintettek: Isten létezése, a Szentírás és a Törvény hitelessége, Mózes tekintélye és a kiválasztott nép különlegessége. Ezen tételek nagy része, vagyis az utóbbi három sajátosan hangsúlyos tanítása a szombatosoknak,

⁷⁵ *SZIP*, 201. Hasonló leszólás olvasható a 206. oldalon is: „Az mely ratiót tü Mózes ellen erősnek tartotok, azt egy gyermek is laptá játszásnak tartja, mert tü az régi szofistáknak csak a' kölykei vattok, az apáitok voltak a' bakok...” Ezzel szemben Francken úgy gondolja, hogy neki már rendelkezésre állnak olyan filozófiai kielégítő eszközök, amelyekkel az antik filozófusok még nem rendelkeztek, és amelyekkel lehetséges az istenhit metafizikai szintű cáfolása. SIMON 2006, i. m. 88.

⁷⁶ *SZIP*, 204.

⁷⁷ Újlaki-Nagy Réka, *Korai szombatos írások*, Szeged, SzTE, 2010, 32. Vö. *Divinarum institutio*, 2. könyv, 5. fejelet. Lactantius itt arról beszél, hogy a pogányok és a filozófusok egyaránt rossz helyen keresik Istent, de nem szerepel nála az a gondolat, hogy csak egy nemzet tulajdona lenne a helyes istenismeret. Vö. *SZIP*, 202.

amelyek védelmében nem számíthattak más felekezetekre. Az egyes Szentírást és istenhitet támadó érvekkel való szembeszállás mellett azonban a szombatos védekezés alapját az jelentette, hogy a ráció követését programként kitűző divatos eszmékre kimondták, hogy ezek emberi okoskodást követnek. Bár valószínűleg komoly fenyegetésként élték meg a franckeni filozófia jelenlétét és tapasztalhatták befolyását, ez a fenyegetettség nem vonta magával náluk a racionalitás leértékelését, sem a filozófia teljes elvetését. A válasz keresésében saját maguknak kellett utat törniük szellemi elődeik segítségével nélkül. Nem egy olyan megoldást választottak, amely a rációt teljesen a Szentírás szövegének rendeli alá, hanem a ráció fogalmának differenciálásával kerülték ki a ráció-ellenesség vádját.

A szombatosok és Francken közti egymásrahatás nem lehetett mély és hosszú távú. Annyiban volt kölcsönös, hogy mindkét félben serkentette a vitatémával való foglalkozást. A törvény-orientált szellemi mozgásoknak köszönhetően Francken alaposan belemerült a Szentírás, főként a mózesi könyvek és a törvény hitelességének boncolgatásába. Az ebből származó támadás pedig az 1590-es évek szombatosságát védekező álláspontba kényszerítette, és arra serkentette, hogy szembe nézzen a ráció követésének kihívásaival.

Újlaki-Nagy, Réka

Manuscripts sabbataires polémique avec Christian Francken

Dans mon étude, je présente deux manuscrits sabbataires polémique avec Christian Francken. L'objectif principal de mon argumentation est d'identifier le texte auquel les auteurs sabbataires ont réagi. Je m'efforce dans l'étude de comprendre la raison qui expliquent l'intensité passionnelle qui caractérise la réponse des sabbataires aux doctrines de Francken. Mes recherches aboutissent à l'hypothèse suivante : les attaques de Francken visaient les enseignements fondamentaux et spécifiques (judaisants) de sabbataires. Le défi provenant du scepticisme philosophique très à la mode ont amené les sabbataires à se rendre compte du fait que l'appel à suivre sa raison a non seulement des avantages, mais aussi bien des dangers. La solution (fondée sur la distinction entre raison et philosophie) qui se dessine dans les textes sabbataires analysé ici est très proche de celle admise par les grandes églises. Pourtant, le milieu des antitrinitariens de Transylvanie devait encore s'y habituer.

Keywords: Sabbatarianism, Judaizing, philosophical scepticism, early modern atheism, rationalism.

SÁNTA SÁRA

Schönvisner István és a szombathelyi püspöki könyvtár megalapítása

Bevezetés

Az 1777-ben megalakult Szombathelyi Püspökség első püspöke, Szily János (1735–1799) első intézkedései közé tartozott, hogy az újonnan alapított egyházmegyében könyvtárat is létrehozson, melyet az épülő székesegyháznak ajánlott fel. A bibliotéka állományának összeállításában kezdetben Schönvisner István (1738–1818), a pesti Egyetemi Könyvtár őre volt a segítségére. Tanulmányomban a könyvtár megalakulásának folyamatából azt az időszakot szeretném ismertetni, amely kifejezetten Schönvisnerhez kapcsolódik.

A korabeli könyvbeszerzések lebonyolításának ismertetése után azt igyekszem bemutatni, hogy kezdetben milyen volt a gyűjtemény tematikus megoszlása. Ezen belül részletesebben is beszélni szeretnék a *Historici profani* szak nyomtatványairól. A püspök és Schönvisner levelezéséből azonosított kötetek provenienciájának vizsgálata alapján pedig megpróbálom felvázolni, hogy mely felosztatott szerzetesrendi könyvtárak állományából épülhetett fel az új püspöki könyvtár az első években.

Schönvisner István, az Egyetemi Könyvtár és az abolíciós könyvek

Mária Terézia rendeletére 1777. február 17-én alakult meg a Szombathelyi egyházmegye, melynek élére a pápa Szily Jánost nevezte ki megyéspüspökké. Szily a soproni jezsuitáknál kezdte meg tanulmányait, majd 1755–1758 között a római Collegium Germanicum-Hungaricum hallgatója volt. Az ott megismert ókori emlékek, valamint a várost uraló barokk építészet egész későbbi gondolkodását és munkásságát meghatározták. Miután Rómából hazatért, pártfogója, Zichy Ferenc győri püspök udvarába került, ahol összesen tizenhét évet töltött. A római évek után a Győrben töltött idő is nagy hatással volt az ifjú Szilyre, aki Zichy püspök mellett az egyházszerzésben és a műpártolásban is tapasztalatot szerezhett. Püspöke megbízásából ő intézte ugyanis például a győri székesegyház felújításának ügyeit: ekkor került kapcsolatba többek között Melchior Hefele építőmesterrel és Franz Anton Maulbertsch-csel, az egyik legjelentősebb hazai barokk freskófestővel is. Ők később Szily felkérésére a Szombathelyi egyházmegye újonnan emelt épületeinek elkészítésében is tevékenyen részt vettek.

DOI 10.17167/mksz.2020.4.303-315

Szily János mellett, hogy megszervezte az új egyházmegye működését, beiktatása után azonnal nekilátott a püspöki székhely kulturális intézményrendszerének kiépítéséhez is.¹ Szily első intézkedései egyike volt, hogy papnevelő intézetet hozzon létre, és egyházmegyéje számára természetesen egy könyvtárat is tervezett.² A gyűjtemény megalapozásában több könyvügynök is segítségére volt. Bécsben ketten is – Anton Kurz és Johann Georg Binz – figyelték számára az aktuális árverési katalógusokat,³ Pestről pedig Schönvisner István, az Egyetemi Könyvtár őrje tájékoztatta rendszeresen a könyvpiac kínálatáról.⁴

A tudós Schönvisner és a mecénás Szily püspök közös munkájának eredményeképpen az 1791. év Szombathely kulturális életében két szempontból is mérföldkőnek tekinthető. Egyfelől ekkor jelent meg Schönvisnernek a város történetét feldolgozó *Antiquitatum et Historiae Sabariensis...* című műve,⁵ másfelől az év végén nyílt meg a püspöki könyvtár.⁶

Pontos információink nincsenek arról, hogy a tudós könyvtáros miként került Szily püspök látókörébe. Azt tudjuk, hogy a 18. század végén hazánkban a könyvvásárlási lehetőségek igen korlátozottak voltak, így ahhoz, hogy könyvtárát fel tudja építeni, Szilynek segítségre volt szüksége. Könyvbeszerzésre az ország egyik kulturális központjában, Budán volt lehetősége. A fennmaradt levelezés tanúsága szerint a bécsi ügynökökkel csak az 1790-es években tárgyalt, tehát a

¹ Szily János szombathelyi püspök életútjáról és tevékenységéről lásd: GÉFIN Gyula, *A szombathelyi székesegyház és egyházmegye története*. I. Szombathely, a szerző kiadása, 1929. A püspök művészeti mecénaturájáról máig alapvető monográfia: GALAVICS Géza, *Program és műalkotás a 18. század végén, Egy festmény születése és fogadtatása*, Bp., Akadémiai, 1971 (Művészettörténeti füzetek, 2).

² A könyvtár alapításával kapcsolatos irodalom: GÉFIN 1929, i. m. 86–87; PATAKI László, *A szombathelyi egyházmegyei könyvtár története = A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*, szerk. Fábíán Árpád, Szombathely, Vas megyei Nyomda, 1977, 433–439; DOBRI Mária, *A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár története 1791–1991 = Vasi Szemle*, 45(1991), 522–524; SILL Ferenc, *Szily János püspök könyvtáralapítása = Vasi Szemle*, 47(1993), 97–100. Meg kell jegyeznünk, hogy a témával kapcsolatban érdemi kutatások nem történtek, az itt felsorolt irodalom általánosságban foglalkozik csak az alapítás kérdésével.

³ A könyvügynökökkel az 1790-es években folytatott levelezése megtalálható a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár kéziratárában: SZEK Szily János iratai (a továbbiakban SZEK Szily), III. A székesegyházi könyvtár könyvbeszerzéseivel kapcsolatos levelezés.

⁴ SZEK Szily II., 6. Szily és Schönvisner. A püspök levelezésében nem találunk olyan adatot, amely bizonyítaná, hogy Schönvisneren kívül más szakember segítségét is igénybe vette volna a könyvtár megnyitását megelőző években, erről információk kizárólag az 1790-es évekből származnak.

⁵ SCHÖNVISNER, Stephanus, *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem*, Pestini, Typis Matthiae Trattner, 1791. Az *Antiquitates* megjelenéséről lásd SÁNTA Sára, *Az első magyar városmonográfia kiadása Schönvisner István és Szily János levelezésének tükrében = Magyar Könyvszemle*, 2(2019), 202–218.

⁶ 1791. december 21. Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár (továbbiakban: SZEL), Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan Magánlevéltára (továbbiakban: VSzSzK), Deposita, Adomány-levelek 11.

könyvtár kezdeti beszerzéseit Budán intézte. Hozzáértő szakemberért pedig értelemszerűen a Királyi Tudományegyetemhez, azon belül is az Egyetemi Könyvtárhoz fordult, ahol valószínűleg Schönvisnert ajánlották neki, aki abban az időben a könyvtár másodőri pozícióját töltötte be.

Az Egyetemi Könyvtár őreként Schönvisner István feladatai közé tartozott az abolíciós könyveknek, vagyis a II. József által felosztatott szerzetesrendek bibliotékáinak a leltározása és szétosztása is.⁷ A szerzetesrendek felosztatása 1773-ban, a jezsuita rend magyarországi megszüntetésével vette kezdetét, csúcspontja pedig II. József 1782-ben megszületett rendelete volt a kontemplatív rendek (pálosok, ciszterciek stb.) abolíciójáról:⁸ elsőként tehát a jezsuita rendházak könyvtárai kerültek az Egyetemi Könyvtárba, ahol listát kellett készíteni a beérkezett kötetekről, majd dönteni a további sorsukról.

Az egyik fő problémát az jelentette, hogy nem volt átgondolt szabályozás a szállítás és a feldolgozás menetére, így az a kezdetektől fogva hatalmas feladatokat rótt a könyvtár kasszájára és rendkívül alulfizetett munkatársaira – ahogy azt Schönvisner István egyik levelében mentegetőzve írja is Szily püspöknek.⁹ Az 1781-re elkészült *Index Generalis* alapján¹⁰ a legújabb számítások szerint csak a jezsuita rendházak esetében mintegy 75 ezer feldolgozandó kötetről beszélhetünk, ehhez csatlakozott 1782-től az újabb abolíciós könyvanyag. Arról nincsenek pontos adatok, hogy a kolostorok mekkora állománnyal rendelkeztek. Nem maradt fent ugyanis az összes katalógus, a 140 felosztatott rendházból mindössze 97-től rendelkezünk eredeti katalógussal,¹¹ így pontosan nem lehet megmondani, hogy ezekből hány kötet került az Egyetemi Könyvtárba. A becslések alapján a könyvtár mindössze négy (!) munkatársának a jezsuita, és a későbbi kolostori abolíció során mintegy negyedmillió kötetet kellett átnézni. Ezeket 1782 után már nem szállították Pestre, a könyvtárosok helyben, a kolostorokban nézték át és választották ki azokat, amelyeket aztán az Egyetemi Könyvtár gyűjteményébe olvasztottak. Így a számítások szerint körülbelül 50 ezer kötet kerülhetett Pestre, amelynek mintegy felét aukciókon értékesítették, a könyvtár magának 7–8 ezer példányt tartott meg, a többi oktatási intézményekhez került.¹²

⁷ TÓTH András, *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek felosztatása korában (1773–1790)* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 3(1966), 101–146, és BRUCKNER János, *A jozefinista kultúrpolitika és az Egyetemi Könyvtár 1780–1784* = *Magyar Könyvszemle*, 72(1956), 112–138.

⁸ A témáról lásd bővebben: VELLADICS Márta, *Szerzetesrendi abolíció Magyarországon (1782–1790)* = *Levéltári Közlemények*, 71(2000), 33–52.

⁹ [...] praeterea occupationes cum aliae, tum circa Bibliothecam Universitatis hoc anno solito plures, et molestiores, quos causant libri abolitorum monasteriorum et seminariorum [...] SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 4. Schönvisner István levele. Buda, 1787. május 17.

¹⁰ Kézirata az Egyetemi Könyvtárban található: EK Mss. J 94. és TÓTH 1966, i. m. 132.

¹¹ VELLADICS 2000, i. m. 46.

¹² VELLADICS 2000, i. m. 47–48.

Az Egyetemi Könyvtárban keletkezett duplumok eladásával tehát igen nagy mennyiségű régi könyv került a piacra, amelyek nagymértékben fellendítették a hazai bibliofilát.¹³ Ezt bizonyítja többek között a szombathelyi püspöki könyvtár kialakulása is, amely nagy részben ezeken az aukciókon értékesített könyvekből épült fel.

Szily János és könyvtára

A szombathelyi szeminárium épülete már 1780-ra elkészült, így minden lehetőség adott volt, hogy a könyvek beszerzése után a könyvtár is megnyílhasson. A püspök ezen szándéka azonban még évekig nem valósulhatott meg. II. József 1783-ban rendeletet hozott az állami szemináriumok felállításáról: eszerint a vidéki papneveldek megszűntek, azok helyét az általános szemináriumok (*seminarium generale*) vették át Pozsonyban és Pesten.¹⁴ Szily többször is felszólalt a császár politikája ellen, II. József ezért ki is utasította Bécsből a püspököt, és arra kötelezte, hogy a Helytartótanács előtt adjon számot ellenzéki magatartásáról.¹⁵ Emellett a főpap annak a véleményének is hangot adott, hogy állítsák vissza a papnevelés régi rendszerét, ám erre már csak II. József halála után került sor. A püspök azonban eme küzdelmes évek során sem tétlenkedett könyvtárának felállítására ügyében.

Szily és Schönvisner levelezése ma a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár kéziratárában található.¹⁶ Az iratcsomóban a Schönvisner által küldött eredeti levelek és Szily fogalmazványai találhatók. Sajnos nem maradt fent az összes levélváltásuk, de a levelek alapján így is képet kaphatunk arról, hogy hogyan is zajlott a püspöki könyvtár megalapozása. A könyvek beszerzésénél ironikus módon igen nagy segítséget jelentett, hogy a feloszlott szerzetesrendek könyvei, vagy legalábbis azok egy része az Egyetemi Könyvtárba került, így arra Schönvisnernek is volt rálátása. Amint már említettem, az Egyetemi Könyvtárba érkező hatalmas mennyiségű abolíciós könyvanyag mintegy felét – például a duplumokat – árveréseken értékesítették.¹⁷ Schönvisner az árverési katalógusok tételeit elküldte a püspöknek, amikor azok között felbukkant egy-egy olyan mű, amely a könyvtárából még hiányzott.¹⁸

¹³ A 18. század bibliofilájáról lásd még MONOK István, *A hagyományos világ átváltozásai*, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem, 2018 (Kulturális Örökség), 179–198.

¹⁴ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1983, 379.

¹⁵ GÉFIN Gyula, *A szombathelyi egyházmegye története I.* Szombathely, Martineum Könyvnyomda Részvénytársaság, 1929, 54–56.

¹⁶ SZEK Szily II., a városmonográfiával kapcsolatos levelezés, jelzet nélkül, valamint a már említett, a könyvtár alapításával kapcsolatos levelek: SZEK Szily III.

¹⁷ Az aukcióra került könyvek hatalmas mennyiségét jelzi, hogy még az 1830-as években is az abolíciós köteteket árverezték. VELLADICS 2000, i. m. 47.

¹⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy a püspöki könyvtár kialakulásában természetesen nem játszott kizárólagos szerepet Schönvisner István. Szombathelyen ugyanis – ahogy azt már Sill Ábrahám Ferenc is megállapította – már a 16. században is volt egy főpapi magánkönyvtár, valamint talán a Vasvár-

Szily János teljes könyvtárát átnézve átfogó képet kaphatnánk arról, hogy az 1791-ben megnyitott gyűjteménybe mely felosztatott szerzetesrendi könyvtárak anyagából kerültek példányok. Ezt a jövőben tervezem is feldolgozni, jelen tanulmányban azonban egyelőre arra teszek kísérletet, hogy azokat a köteteket azonosítsam, illetve azoknak vizsgáljam a provenienciáját, amelyeket biztosan aukción vásároltak – tehát ismerjük a püspök és Schönvisner levelezéséből. A levelek mellett a könyvtár első fennmaradt katalógusát is felhasználtam.¹⁹

Biztosak lehetünk benne, hogy a könyvtár alapításakor, 1791-ben volt már egy katalógus, hiszen azt az alapítóvelében is említik,²⁰ ám ez napjainkig nem került elő. Így egyelőre csak az első fennmaradt kéziratos katalógust forgathatjuk, amely a *Catalogus Librorum Cathedralis Ecclesiae Sabariensis* címet viseli, és valamikor az 1800-as évek elején keletkezett (a legkésőbbi kiadás, amely szerepel benne, 1803-as). Nyolc szakra bontva listázza a püspöki könyvtárban található mintegy ezer kötetet, azonban biztos, hogy nem tartalmazza az összes, ekkor már meglévő példányt. Egyfelől ez a szám igen csekély, másfelől vannak olyan nyomtatványok, amelyek ekkor már biztosan a könyvtárban voltak, a katalógus ismeretlen szerzője mégsem tüntette fel azokat.²¹

A már említett nyolc szak a következő: 1) *Scripturistae et Concionatores* – bibliamagyarázók és hitszónokok (165 mű), 2) *Libri SS. Canones Pertractantes* – kánonjogi könyvek (164 mű), 3) *Sancti Patres* – egyházatyák (49 mű), 4) *Libri Theologici Dogmatici et Morales* – teológiai, dogmatikai és erkölcsfilozófiai könyvek (95 mű), 5) *Scriptores Ecclesiasticae Historiae* – egyháztörténet-írók (100 mű), 6) *Historici Profani* – világi történetírók (164 mű), 7) *Philosophici et Auctores Classici* – antik filozófusok és auktorok (233 mű), 8) *Libri Haeresiarum* – vezető eretnek írók művei (29 mű). A szakokon belül minden biztonnal helyrajzi rend szerint találjuk az egyes műveket, szám szerint összesen 999 címet. A mű szerzőjén és címén kívül feltüntették a megjelenés helyét és idejét, valamint a formátumot és az adott cím alatti kötetek számát.

A könyvtár első fennmaradt katalógusa alapján tehát láthatjuk, hogy – hasonlóan a kor főpapi könyvtáraihoz – Szily János könyvei is általában hittudományi témájúak. Megtaláljuk közöttük a korai egyházatyák összes műveinek számos kiadását, Szentírás-magyarázatokat, valamint egyháztörténeti műveket is. Szily ezek mellett ugyanakkor különböző lexikonokat, szótárakat (például egy tizenegy nyelvű Calepinus-szótárat), valamint klasszikus auktorok kiadásait is megvásárolta könyvtára számára. Érdekes azonban, hogy a püspök

Szombathelyi Székeskáptalan is rendelkezett könyvtárral, amelyekből szintén kerülhettek kötetek az 1791-ben megnyílt püspöki könyvtárba. SILL 1993, i. m. 97.

¹⁹ SZEK, jelzete: Ős XXIX. alsó polc.

²⁰ [...] totam Bibliothecam nostram juxta Catalogum Librorum a Nobis confectum et subscriptum [...] SZEL, VSzSzK, Deposita, Adománylevelek 11.

²¹ PATAKI 1977, i. m. 441.

könyvtárának mintegy ötödét érdeklődésének megfelelően²² antikvariánus és történelmi témájú (*Historici profani*) művek tették ki, amelyekből összesen 164 darabot találhatunk a katalógusban. Ha összehasonlítjuk ezt a kor más nagy főpapi könyvtáraival, azt láthatjuk, hogy a szombathelyi püspöki könyvtárban a magyar és egyetemes történelemmel kapcsolatos munkák jóval nagyobb arányban találhatók meg.

Összehasonlításképpen érdemes megnézni például Patachich Ádám nagyváradi püspök, későbbi kalocsai érsek magánkönyvtárát (*Bibliotheca Patachiana*).²³ Igaz ugyan, hogy a történeti művek Patachich könyvtárában is nagy számban képviseltetik magukat – hiszen ő szintén arra törekedett, hogy a teológia mellett a világi tudományok újabb eredményei is megjelenhessenek gyűjteményében –, mégis, az 1760-es évekből fennmaradt tárgyi katalógus szerint a katalogizált 713 műből mindössze 83 volt ilyen témájú, vagyis arányaiban jóval kevesebb, mint Szily könyvtárában. Patachich a kor szellemének megfelelő enciklopédikus magánkönyvtárát – amelyet Mariosa Jakab könyvtáros segítségével épített fel – kalocsai érsekké kinevezése után 1782-ben egyesítette kalocsai káptalan könyvtárával. Emellett ő is széleskörű beszerzéseket folytatott. Ennek eredményeképpen gyűjteménye 1783-ban már több mint 16 ezer kötetet számlált, amely megelőzte még az Egyetemi Könyvtár akkori kötetszámát is. Érdemes továbbá megemlíteni, hogy egy 1783-ban készült kimutatás szerint az ország egyetlen állami, oktatási célokat szolgáló gyűjteményében, az Egyetemi Könyvtárban a történelmi témájú művek aránya szintén mindössze 10% volt.²⁴

Tény, hogy Szily minden bizonnyal könyvtára felépítésében is lépést akart tartani a 18. századi tudományossággal, hiszen a forráskutatással, adatgyűjtéssel és azok tudományos feldolgozásával ekkor született meg a mai értelemben vett történelemtudomány.²⁵ Ám a könyvtárban található történeti művek nagy számát akár az is indokolhatja, hogy az 1780-as években és az 1790-es évek elején Schönvisner István gondoskodott a kötetek beszerzéséről. A tudós ex-jezsuita ugyanis amellett, hogy az Egyetemi Könyvtár munkatársa volt, a Pesti Egyetemen az érem- és régiségtan professzoraként is működött, valamint – ahogy már említettem – Szily püspök kérésére megírta Savaria–Szombathely történetét az ókortól egészen 1791-ig. Schönvisner ezért nem csak könyvtárosi – tehát valódi bibliofil – szemmel válogat-

²² Amint már említettem, Szily ókor iránti érdeklődését minden bizonnyal a Rómában töltött tanulóévei alapozták meg.

²³ BOROS István, *A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár*, Bp., Balassi, 1994, 26–34; FISCHERNÉ GRÓCZ Zita, *Patachich Ádám könyvtára = Patachich Ádám érsek emléke*, szerk. Lakatos Adél, Kalocsa, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2005 (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, 4), 71–74.

²⁴ TÓTH 1966, i. m. 122.

²⁵ A témáról lásd még: TÓTH Gergely, *A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a Scriptores rerum Hungaricarum = Történelmi Szemle*, 55(2013), 4, 593–617; Soós István, *Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon = Clio Inter Arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Tóth Gergely, Bp., MTA BTK TTI, 2014 (Magyar történelmi emlékek, Értekezések), 227–253.

ta a könyvtárba kerülő köteteket a püspök számára, hanem történészi szakértelemmel és alapos tárgyismerettel is. Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy az összes történelmi témájú művet bemutassam, azonban úgy gondolom, hogy érdemes ezek közül néhányat kiemelni és ismertetni.²⁶

A könyvtár történelmi témájú művei

A katalógus szerzője a *Historici profani* szak alatt összesen 164 címet listáz. Az ide sorolt címek között megtalálhatók külföldi szerzők munkái is – ezek a művek főként valamely történelmi segédtudomány témaköréből kerülnek ki –, azonban nagy részük hazai szerző magyar történelemmel kapcsolatos műve. Elsőként nézzük a humanista történetírókat. Szily gyűjteményének része volt például Bonfini *Rerum Hungaricarum decades*ének Bél Károly András-féle, 1771-es kiadása (33., mai jelzete: S2r 580), és Caspar Ursinus Velius (1493–1539) költő és történetíró műve, a *De bello Pannonico libri decem* (49., mai jelzete: b/II 613) is. Velius a magyar koronáért I. Ferdinánd és Szapolyai János között folyó harc krónikáját írta meg befejezetlen művében, amelyet 1762-ben jelentetett meg Bécsben Kollár Ádám Ferenc. Ki kell emelnünk Istvánffy Miklós (1538–1615) *Historiájának* 1724-es kölni kiadását is (34.; mai jelzete: Gb2r 313), valamint Révay Péter (1568–1522), a tudós evangélikus koronaőr *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae* című, 1659-ben Frankfurtban megjelent munkáját (45., mai jelzet: Gb2r 297), amely biztosan Schönvisner jóvoltából került a püspök gyűjteményébe.²⁷

Amint már említettem, Szily a könyvtárának felépítésében is lépést tartott korának tudományosságával: a gyűjteményében nagy számban fellelhetők például azoknak a jezsuita szerzőknek a művei, akiket a hazai történettudomány 18. századi megteremtőinek tartunk.²⁸ Közülük például kiemelhetjük Pray Györgyöt (1723–1801), akinek több munkája is megtalálható a katalógusban. Az *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*ban (17., mai jelzete: S2r 577) a jezsuita historikus évkönyves formában mutatta be a magyar őstörténetet, olyan magas szintű tudományos megközelítéssel, hogy a munka megjelenése után felmentették papi és tanári szolgálatai alól, hogy minden idejét ku-

²⁶ Mivel – ahogy említettem – a könyvtár első fennmaradt katalógusa a 19. század elején készült, ezért ebben a válogatásban csak azokat a műveket ismertetem, amelyek már biztosan a könyvtár gyűjteményébe tartoztak az alapításkor is, tehát szerepel bennünk az 1791-es bejegyzés. Az adott művek címe után zárójelben feltüntetem a kéziratos katalógusbeli sorsszámukat is, valamint mai jelzetüket is a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár katalógusában.

²⁷ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 34. Schönvisner István levele. Buda, 1789. június 5.

²⁸ SZABADOS György, *Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811) = Clio Inter Arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Tóth Gergely, Bp., MTA BTK TTI, 2014 (Magyar történelmi emlékek, Értekezések), 203–226.

tatásainak szentelhesse.²⁹ A tudós történetíró a könyvtárban található művei közül megemlíthetjük még a Magyar Királyság történetét feldolgozó munkáját, az *Annales Regum Hungariae* (18., mai jelzete: S2r 576), amelyben 997-től 1564-ig tekintette át hazánk történelmét, szintén évkönyves formában. A jezsuita történetíró nemzedék legnagyobb alakjának, Katona Istvánnak szintén több művét megtaláljuk a katalógusban. Így például a *Historia critica regum Hungariae...* című, negyvenkét kötetes munkájából Szily könyvtárában az 1790-ig megjelent kötetek lelhetők fel (62.; mai jelzete: y/a/III-IV 8534. és 64.; mai jelzete: : y/a/IV 8536).

A jezsuita történetírók mellett meg kell említenünk a 18. század egyéb nagy formátumú tudósait is. Elsőként Bél Mátyást (1684–1749), a történelem- és földrajztudós polihisztort, akinek több műve is Szily könyvtárának része volt: így például 1723-as Nürnbergben megjelent *Prodromusa* (35., mai jelzete: S2r 513), valamint az 1735 és 1746 között részenként megjelent, történelmi forrásokat közlő *Adparatus ad historiam Hungariae...* (41., mai jelzete: S2r 521) című munkája. A katalógusban megtaláljuk a Bél Mátyás előszavával, Johann Georg Schwandtner által 1746–48-ban kiadott *Scriptores Rerum Hungaricarum*ot is (32., mai jelzete: S2r 579), amely elsőként tartalmazta a magyar történelem legfontosabb elbeszélő forrásait, köztük Anonymus krónikáját.³⁰

Amint említettem, nem csak magyar, hanem külföldi szerzőket is találunk a katalógus történeti műveket felsoroló szakjában, azonban ezen művek nagy része valamely történelmi segédtudomány témájában íródott. Mivel a 18. század eme tudományágak kialakulásáról és fejlődéséről is nevezetes, nem meglepő, hogy Szily igyekezett beszerezni könyvtára számára az ilyen tematikájú műveket is. A gyűjtemény része volt például Jean Mabillon (1632–1707) alapvető munkája, a *De re diplomatica* (9., mai jelzete: Ga2r 322), amely művével a francia tudós megteremtette az oklevéltan alapjait.

Amelyek pedig leginkább Szily püspök érdeklődésére tartottak számot: régiségügyi művek is nagy számban találhatók a katalógusban. A könyvtár történeti munkáinak listáját a katalógus szerzője mindjárt két antikvariánus „alpművel” kezdi: Johann Georg Graevius *Thesaurus antiquitatum Romanarum* című munkájának tizenkét kötete (2., mai jelzete: Ga2r 328), valamint Jacob Gronovius *Thesaurus antiquitatum Graecarum* (1., mai jelzete: Ga2r 338), szintén tizenkét kötetrel már az alapításkor a gyűjtemény része volt. Ezen kívül kiemelhetjük Flavius Blondus (Flavio Biondo 1392–1463) *Roma triumphans* című, 1531-ben Baselben megjelent munkáját (23., mai jelzete: Gb2r 340). A humanista Blondus volt az első régiségbúvár, aki már nem csak megfigyelte és leírta Róma ókori építészeti emlékeit és a feliratokat, hanem az azokból kiaknázzható információkat fel is használta a történelem rekonstruálására. A *Roma triumphans* című művében Biondo elsőként mutatja be módszeres felméréssel

²⁹ SZABADOS 2014, i. m. 213.

³⁰ TÓTH 2013, i. m.

az ókori Róma vallási, közigazgatási, hadászati és egyéb intézményeit.³¹ A katalógusban megtaláljuk Albert-Henri de Sallengre *Novus thesaurus antiquitatum*-ának három kötetét is (3., mai jelzete: Ga2r 330), amellyel a szerző az előszóban olvasható gondolatai szerint arra törekedett, hogy Graevius és Gronovius munkáit új ismeretekkel kiegészítse.³²

Szily feliratgyűjteményből is többet beszerezett könyvtára számára: így például Antonio Muratori *Novus thesaurus veterum inscriptionum* című, 1739-ben megjelent, négykötetes munkáját (8., mai jelzete: Ga2r 321). Végezetül pedig még egy szerzőt meg kell említenünk, akinek több művét is megtaláljuk Szily könyvtárában: Schönvisner Istvánt. A könyvtár alapításaig megjelent összes művét fellelhetjük a katalógusban: így természetesen a Szombathely történetét feldolgozó *Antiquitatum et Historiae Sabariensis...* című, 1791-ben megjelent munkáját (47., mai jelzete: XIV/d 32053), földrajzi-történeti művét, az *In Romanorum iter per Pannoniae ripamot* (88., mai jelzete: XX/e 23932), valamint az első aquincumi régészeti ásatást és annak eredményeit bemutató, *De rudaribus laconici caldariique Romanit* (95., mai jelzete: Gb2r 352.) is.

Schönvisner tehát a könyvtárba beérkezett abolíciós könyvek közül válogatott a püspöknek, és küldte el az árverésekre kerülő példányok közül azokat, melyek Szily érdeklődésére tarthattak számot. Részletes árverési tételekkel összesen hat levél található ma Szily János iratai között,³³ de a levelezésük során Schönvisner számtalan esetben felhívja a püspök figyelmét megvásárolandó könyvekre akkor is, amikor éppen nem a könyvtárral kapcsolatos problémákat tárgyalják. A püspök és Schönvisner levelezéséből cím szerint összesen harminc, Pesten megvásárolt műről tudunk.³⁴ Annak ellenére, hogy sajnos kevés ilyen témájú levelük maradt fent, ezeknek a levélváltásoknak köszönhetően is láthatjuk, hogy Szily milyen bibliofil gondossággal építette fel könyvtárát.

A levelezésből további érdekes adatok is kiderülnek: például a megvásárolt könyvek áráról is tudomást szerezhethetünk. A legdrágább beszerzés ennek alapján a nevezetes bollandista kiadványsorozat, az *Acta Sanctorum* volt, az ötvenkét kötet összesen 320 forintba került (összehasonlításképpen: Schönvisner éves fi-

³¹ BURKE, Peter, *The Renaissance Sense of the Past*, London, Edward Arnold, 1969, 25.

³² DE SALLENGRE, Albert-Henri, *Novus Thesaurus Antiquitatum Romanarum*, Venetiis, Typis Jo. Baptistae Pasquali, 1735, [1].

³³ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 12. Schönvisner István levele. Buda, 1787. november 7., SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 15. Schönvisner István levele. Buda, 1787. december 1., SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 24. Schönvisner István levele. Buda, 1788. május 28., SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 27. Schönvisner István levele. Buda, 1788. július 21., SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 34. Schönvisner István levele. Buda, 1789. június 5., SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 36. Schönvisner István levele. Buda, 1789. június 19.

³⁴ Ez a szám tehát a biztosan azonosítható könyvekre vonatkozik. Mivel – amint már említettem – a püspök levelezésében nem találunk adatot arra, hogy a könyvtár megnyitását megelőző időkben mással is tárgyalt volna könyvbeszerzéssel kapcsolatban, szinte biztosra mondhatjuk, hogy az 1791-ig beszerezett kötetek nagy részét Schönvisner vásárolta számára. A tudós és a püspök több mint öt éven át tartó levelezése (amelynek csak a töredéke maradt fent) bizonyítja tartós együttműködésüket.

zetése könyvtárosként ekkor – 1787-ben – 500 forint volt).³⁵ A Schönvisner által beszerzett könyvek ma is az Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményét gazdagítják, bennük pedig – általában a címlapon – Szily saját kezű bejegyzését olvashatjuk: *Cath. Eccl. Sabar. Anno 1791*.

Szily a bibliotékáját kezdettől fogva a köz használatára szánta.³⁶ Hazánkban így ő volt a harmadik főpap – Klimo György pécsi püspök³⁷ és a már említett Patachich Ádám kalocsai érsek után –, aki megnyitotta könyvtárát a művelt nagyközönség számára is. Szily könyvtárát az alapítólevelében kifejtett szándéka szerint az épülő székesegyháznak adományozta (*Cathedrali Ecclesiae nostrae Sabariensi donaverimus*), és az éppen megnyílt szemináriumban helyezte el azzal a kikötéssel, hogy az mindig ott maradjon. Ebben a gesztusban – ti., hogy a székesegyháznak ajánlja gyűjteményét – Szily múlt iránti tiszteletét figyelhetjük meg: évszázadokon át a székesegyházakban őrizték ugyanis például az összegyűjtött liturgikus könyveket, de a káptalanok levéltárát is.³⁸ Mindez nyilvánvalóan nem volt lehetséges egy ekkora gyűjtemény esetében, így Szily gondoskodott arról, hogy a szemináriumban megfelelően el lehessen helyezni a könyvtárat.

A szeminárium épületének két termét, ahol a könyvtár helyet kapott, a püspöki palotához hasonlóan Stephan Dorffmaister színpompás freskói díszítik, a bútortzatot és a könyvszekrényeket Melchior Hefe, a Szombathelyi székesegyház tiroli származású építőmestere készítette. Szily könyvtára 1791-ben nyílt meg: a püspök december 21-én kelt alapítólevelében a gondosan válogatott gyűjteményt (többek között 15 kódexszel és 96 ősnymotvánnyal) a szeminaristák és tanáraik, valamint bizonyos napokon az érdeklődő nagyközönség számára is elérhetővé tette.³⁹

³⁵ TÓTH 1966, i. m. 125.

³⁶ [...] Cathedrali Ecclesiae nostrae Sabariensi donaverimus, et in eandem transtulerimus [...] quatenus illam tum Professores Clericorum, tum ipsi Alumni opportune adire queant [...] SZEL, VSzSzK, Deposita, Adománylevelek 11.

³⁷ Klimo püspök nyilvános gyűjteménye a legújabb számítások szerint körülbelül 8 ezer kötetet tartalmazott; a főpap célul tűzte ki az összes tudományág alapvető kötetének gyűjtését. Könyvtárát 1774-ben nyitotta meg a köz számára. POHÁNKA Éva, *A nyilvános pécsi püspöki könyvtár be rendezésének és állományának „rekonstrukciója” = Klimo György püspök és kora. Egyház, művelődés és kultúra a 18. században*, szerk. Pohánka Éva, Szilágyi Mariann, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2011, 17–27.

³⁸ SILL 1993, i. m. 99.

³⁹ Imo, ut tanto major ex hac Bibliotheca in publicum utilitatis dimanet, volumus ac ordinamus, ut non solum Ecclesiasticis ac Religiosis, verum etiam secularibus personis ad eam accessus suis temporibus pateat. [...] SZEL, VSzSzK, Deposita, Adománylevelek 11.

*A Schönvisner által vásárolt kötetek provenienciája*⁴⁰

Érdemes még megvizsgálni a püspöki könyvtárba került kötetek provenienciáját is. Ezek elemzése több szempontól is haszonnal járhat. Leginkább ahhoz járul hozzá, hogy adalékokat szolgáltatson a feloszlott szerzetesrendi könyvtárak rekonstruálásához, hiszen azok közül soknak nem maradt fent katalógusa az abolíció korából, így tehát csak feltételezésekkel élhetünk arra nézve, hogy milyen állománnyal rendelkeztek. Amint már említettem, a levelezésből összesen harminc olyan műről tudunk, amelyet a főpap biztosan Schönvisneren keresztül vásárolt a pesti könyvaukciókon. Ezeket azonosítva azt látjuk, hogy összesen tíz kolostor könyvtárából kerültek Szombathelyre, amelyek a következők:

1	Bibliothecae Pestiens. Ord. S. Pauli P. E. Inscriptus An. 1767.	A pálos rend pesti könyvtárának ragasztott, metszetes ex librise.
2	Inscriptus Bibliothecae Conventus (S. P. Or. S.) Sancti pr. Eremit. 1767.	Egy pálos kolostor ⁴¹ könyvtárából, kézírással.
3	Bibliothecae Conv. Ma[r]ia[le] Thall. Sub Prioratu R. P. Bartholomei Orlay 1767.	A máriavölgyi pálos kolostor könyvtárából, kézírással.
4	Inscriptus Catalogo Residentiae Soc. Jesu. Comaromiensis 1749.	A komáromi jezsuita kollégium könyvtárából, kézírással.
5	Conv. Lucensis	A loukai (Klosterbruck) premontrei apátság könyvtárából, kézírással.
6	Collegii Agriensis SJ. 1751.	Az egri jezsuita kollégium könyvtárából, kézírással.
7	Monasterii Ujhelyiensis Ordinis S. Pauli Eremit.	A sátoraljaújhelyi pálosok kolostorának könyvtárából, kézírással
8	Ordinis S. Pauli Primi Erem. Monast. Catalogo Inscript.	Egy ⁴² pálos kolostor könyvtárából, kézírással.
9	Conventus Poseniensis Ordinis S(anc)t(issi)mae Trinitatis et Redemp. Captl.	A pozsonyi trinitárius rend könyvtárából, kézírással.
10	Conventus Poseniensis P.P. Trinitariorum	A pozsonyi trinitárius rend könyvtárából, kézírással.
11	Conventus Wondorffensis ord. S. Pauli Primi Eremitae	A sopronbánfalvai pálos kolostor könyvtárából, kézírással.
12	Monast. Tihany. O. S. Bened.	A tihanyi bencés kolostor könyvtárából, kézírással.

⁴⁰ A könyvtár 1791-es állományának azonosítása további kutatást igényel: ezen kötetek provenienciájának vizsgálatából megállapítható lesz, hogy Schönvisner mekkora szerepet játszott a könyvtár 1791 előtti beszerzéseiben.

⁴¹ A bejegyzés ugyanabban a műben található, amelyben pesti pálos könyvtár ragasztott, metszetes ex librise, ezért feltételezhetjük, hogy szintén a pesti rendház tulajdona volt.

⁴² A bejegyzés ugyanabban a műben található, amelyben a sátoraljaújhelyi kolostor bejegyzése, ezért itt szintén feltételezhetjük a sátoraljaújhelyi provenienciát.

Láthatjuk tehát, hogy a pesti, a máriavölgyi, a sátoraljaújhelyi és sopronbátfalvai pálosok, a komáromi és egri jezsuiták, a pozsonyi trinitáriusok, és a loukai premontreiek könyvtáraiból kerültek kötetek a szombathelyi könyvtárba Schönvisner közbenjárásával. Ez a néhány adat is jól mutatja, hogy milyen utat jártak be a megszüntetett szerzetesrendi könyvtárak kötetei: azok részben a már meglévő, részben az újonnan létrejövő főpapi bibliotékákba vándoroltak át, így azok állományát ebből a szempontból is érdekes lehet vizsgálni.

Összegzés

Szily Jánosnak, Szombathely első püspökének a könyvtáralapítása nem volt zökkenőmentes. Az intézmény megnyitását nagyban akadályozták II. József rendeletei, hiszen a 18. század végén az abszolutista Habsburg kormányzat drasztikusan beleszólt az egyházak életébe, s ehhez a főpapoknak is alkalmazkodniuk kellett. Szily – ahogy fentebb utaltunk rá – erősen ellenállt az uralkodói intézkedéseknek, és ebben a nehéz időszakban sem tétlenkedett könyvtárának létrehozása terén. Segítője ekkor Schönvisner István volt, aki jezsuita lévén szintén megszenvedte az abolíciós intézkedéseket. Rendjének felszámolása után sok más szerzeteshez hasonlóan világi papként az oktatásban helyezkedett el és a tanítás mellett először az Egyetemi Könyvtárban, majd az egyetem érem- és régiségtárában kezdett dolgozni.

Paradox módon éppen a drasztikus abolíciós intézkedések vezettek ahhoz, hogy a püspök igazi bibliofil könyvtárat tudott létrehozni, hiszen egyfelől a felosztatott szerzetesrendek könyvvállományának értékesítése fellendítette a régi könyvek piacát, másfelől Schönvisner István az Egyetemi Könyvtár őreként hatékonyan tudott segíteni Szilynek a könyvek beszerzésében. Habár e könyvek számos régi bibliotéka megszüntetése nyomán kerültek a könyvpiacra, viszont megjelenésükkel elősegítették napjainkig is meglévő értékes műemlékkönyvtárak létrejöttét, azok tulajdonosai pedig vásárlásaikkal megmentették e könyveket attól, hogy külföldre kerüljenek, vagy legrosszabb esetben elkallódjanak és megsemmisüljenek.

Sánta, Sára

István Schönvisner and the foundation of the Episcopal Library of Szombathely

One of the first measures of János Szily (1735–1799), the first bishop of the Diocese of Szombathely, was to open a library. Initially, István Schönvisner (1738–1818), the *custos* of the University Library of Pest assisted him to compile the library's fund. In the present paper, I would like to explain a detail from the process of the library's foundation, which is specifically related to Schönvisner.

After describing the process of handling the banned books from the monastic orders' libraries dissolved by Emperor Joseph II, an attempt to present the thematic distribution of the works acquired by Schönvisner will be made. I aim to elaborate the copies of the section *Historici Profani*. Based on the examination of their provenance, identification of the dissolved monastic libraries, from which the books of the new library originated, will be offered.

Keywords: 18th century, Monastic libraries, University Library, István Schönvisner.

Klestenitz Tibor

A protestáns sajtó fejlesztésének kérdései és lehetőségei a *Református Figyelő* tükrében, 1928–1933*

A magyar református egyháztörténet számos ismeretlen fejezete közül a felekezeti sajtó és az ehhez kapcsolódó intézményteremtő kísérletek története különösen elhanyagolt területnek számít.¹ Ez igaz a *Református Figyelő* című, 1928 és 1933 között megjelenő hetilapra is, amely eddig még kevésbé keltette fel a kutatók érdeklődését: az újabb szakirodalomból elsősorban Kiss Réka alapos, eszmétörténeti megközelítésű vizsgálata emelhető ki.² A korszak református sajtótörténete ugyanakkor bővelkedett a fordulatokban: Ravasz László dunamelléki püspök leírása szerint számos kezdeményezés történt, „mindegyik kerület külön próbálta megoldani az egész programot s ezenkívül az egyesületek is országos sajtópolitikát akartak megvalósítani [...] Közben nagyon megnehezítette a helyzetet, hogy ezek a különböző sajtótermékek részleges egyházpolitikát kezdtek űzni s ezzel élesen szembekerültek egymással. A lapok mögött álló csoportok és alakulatok egyházpolitikai érvényesülést kerestek s így a harc sokszor személyessé vált.”³

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a hetilap történetének néhány fontos epizódját: létrejöttét, a lapkoncentráció kérdéséről folytatott közéleti vitáit, anyagi helyzetének megszilárdítására vonatkozó törekvéseit, valamint a professzionizálódás irányába tett lépéseit a református sajtófejlesztési próbálkozások összefüggéseiben szemlélve mutassa be.

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (azonosító: 124418) készült.

¹ ABLONCZY Balázs, *A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság = Reformátusok Budapesten II.*, szerk. Kósa László, Bp., Argumentum, 2006, 1211.

² KISS Réka, *Identitásépítés a magyar református sajtóban a XX. század első felében, A Református Figyelő példája = A sajtó kultúrákövetítő szerepe 1867–1945, Tanulmányok*, szerk. Paál Vince, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 81–98; RÉBAY Magdolna: *A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásai*ban = *Kút*, 2003, 4, 165–175; SÁRAI SZABÓ Katalin, „Családi élet őrzői, magyar református anyák, asszonyok...” *Nők a két világháború közötti református egyházi sajtóban = Médiakutató*, 2009, 1, 83–94.

³ RAVASZ László, *Emlékezéseim*, Bp., Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 187.

A Református Figyelő létrejötte: a „sajtóegyeke” első hírnöke?

A korszak református egyházi közvéleménye komoly problémaként értékelte az egyházi sajtó – az egyházkerületi, teológiai és személyi törésvonalak által meghatározott – megosztottságát, a jelentős olvasottsággal és közéleti befolyással rendelkező lapok hiányát. A helyzet meghaladását, a különböző táborok összefogását szolgálta 1925-ben a Hit és Szolgálat Mozgalmának megalakulása, amelyet két nagy teológiai irányzat képviselőinek összefogása tett jelentőssé. A folyamat a szigorú felekezeti elkülönülést hirdető történelmi kálvinizmus budapesti hetilapja, a *Kálvinista Szemle*, illetve a Győrben megjelenő, „általános keresztyén” és belmissziós irányú *Keresztyén Család* munkatársainak megbeszéléseivel vette kezdetét. A résztvevők az egyház megújítására és az egység megerősítésére közös munkaprogramot készítettek, amelyet az előbbi lap szerkesztőségének részéről Sebestyén Jenő,⁴ az utóbbi képviselőjében Czegléd Sándor⁵ 1925. december 30-án írt alá, majd hamarosan számos fiatal lelkész csatlakozott, köztük Bereczky Albert⁶ és Tildy Zoltán,⁷ a belmissziós irányzat közismert képviselői.⁸

A Hit és Szolgálat nagyszabású terveket kidolgozva 1927 októberében elhatározta egy modern, református szellemű napilap megindítását, amihez az egész ország reformátusságát „egy táborba akarta gyűjteni”.⁹ A kezdeményezők túlzottan is optimistán ítélték meg a jövőt, hiszen úgy számoltak, hogy egyszerű feladat lesz tizenötezer előfizetőt szerezni. A lapkiadó alapítását részvénytársasági alapon tervezték, amelyhez tízpengős részvények kiadását látták szükségesnek.¹⁰ A mozgalom a napilap nyomtatására a Tildy vezetése alatt Tahitótfalun működő Sylvester Nyomdát Budapestre kívánta költöztetni és kibővíteni.¹¹ 1928 elején úgy tűnt, hogy a kezdeményezés lendületet vehet: a Hit és Szolgálat márciusban tartott sajtóértekezletén Czegléd arról számolhatott be, hogy mintegy négyezren már jelentkeztek előfizetőnek.¹²

⁴ Sebestyén Jenő (1884–1950): a budapesti teológiai akadémia tanára, a történelmi kálvinizmus vezéralakja volt.

⁵ Czegléd Sándor (1883–1955): a pápai református teológia tanára, majd győri, illetve 1928-tól ceglédi lelkipásztor volt.

⁶ Bereczky Albert (1893–1966): 1927–1929 között a Hit és Szolgálat főtítkára és utazó lelkésze, majd 1930–1945 között a külsőlipótvárosi-terézvárosi egyházközség lelkésze volt.

⁷ Tildy Zoltán (1889–1961): 1921–1929 között Tahitótfalu lelkipásztora, 1928–1932 között a Magyar Traktátus Társaság igazgatója, majd 1946-ig Szeghalom lelkipásztora volt.

⁸ Rácz Lajos, *75 éve indult a Kálvinista Szemle = Theológiai Szemle*, 1995, 6, 331–332; Szász Lajos, *Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban = HIT 2018, Hagyomány, identitás, történelem*, szerk. Kiss Réka, Lányi Gábor, Bp., L'Harmattan Kiadó, 2019, 375–392.

⁹ *Készül a régóta várt napilap = Protestáns Tanügyi Szemle*, 1927, 9–10, 255.

¹⁰ *Lehetséges-e egy református napilap megvalósítása? = Reformátusok Lapja*, 1928. január 29., 28.

¹¹ *Protestáns napilap indul Budapesten = Pécsi Napló*, 1928. január 21., 5.

¹² *Sajtóértekezlet = Sárospataki Református Lapok*, 1928. április 1., 79.

A kezdeményezés sorsát azonban hamarosan megpecsételte a Hit és Szolgálat belső válsága. Ez egyebek mellett annak következtében robbant ki, hogy Sebestyén Jenő a *Kálvinista Szemle* nyomtatását a Sylvester Nyomdára bízta, Sebestyén azonban hamarosan nehezményezni kezdte, hogy a *Keresztyén Család* köre szerint nemcsak „szigorúan hitvallásos alapon” álló személyekkel működik együtt, ezért 1928. augusztus 6-án felbontotta szerződését a nyomdával.¹³

A Sebestyén lépéseivel elégedetlen lelkészi kör – amely a többi protestáns egyház felé nyitottabb, felekezetközi alapon álló Magyar Evangéliumi Diákszövetség baráti köréből nőtt ki¹⁴ – augusztusban Ravasz László vezetésével Balatonlellén tanácskozott. Itt elhatározták egy új, kifejezetten az értelmiségnek szóló hetilap elindítását, noha tisztában voltak vele, hogy a történelmi kálvinizmus híveitől heves reakciókra számíthatnak.¹⁵ Kapóra jött számukra az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) közgyűlése 1928. szeptember elején,¹⁶ ahol a baráti társaság informális keretek között elkezdhetette a lelkészi közösség véleményének szondázását, felmérve az új hetilap alapításának esélyeit. Az itt alkalmazott érvrendszer a résztvevők egy részének emlékei alapján rekonstruálható. Marjay Géza békésszentandrási lelkész szerint például a kezdeményezők azzal érveltek, hogy „a *Kálvinista Szemle* mostani formájában és gyakran teoretikus elvontságával nem tudja kielégíteni a nagyközönség szélesebb rétegeinek igényeit és szükségleteit. Az alapítandó lap azoknak készülne, akik addig semmiféle egyházi lapot nem járattak.”¹⁷ Forgács Gyula sárospataki lelkész szerint az is fontos érvet jelentett, hogy a jövőendő hetilap tudósítani fog a *Kálvinista Szemle* által ignorált eseményekről, és mellőzni fogja annak gyakran „prepotens” hangját.¹⁸

Marlon János sárospataki teológiai tanár szerint a kezdeményezők elismerték Sebestyén korábbi érdemeit, de úgy látták, hogy a további együttműködés nem lehetséges vele. Felvetésüket azzal indokolták, hogy az „egyház mai élete bővebb, gazdagabb, mint amennyit a *Kálvinista Szemle* akceptál és enged”, ezért saját lapjukba „levegőt, többet, életet, áradóbbat és szélesebbet” kívántak beengedni.¹⁹ Enyedy Andor miskolci lelképásztor úgy emlékezett, hogy Bereczky Albert nyíltan kijelentette: a lapalapítás ötlete a Sebestyénnel való együttműködés megszűnése miatt született meg, és abban reménykedik, hogy az új lap sikere a történelmi kálvinizmus vezérét is kooperációra fogja ösztönözni. Enyedi szerint ennek következ-

¹³ RÁCZ 1995, i. m. (7. jegyzet) 331–332.

¹⁴ KISS 2014, i. m. (2. jegyzet) 85.

¹⁵ BODOKY Richárd, *Jövevények és vándorok, Családtörténeti töredékek V, (1926 – 1928) személyes emlékek és naplójegyzetek alapján, Aranyhíd*, Bp., magánkiadás, 2001, 244–246.

¹⁶ *Súlyos kritikák és kijelentések a vásárhelyi református kongresszuson = Délmagyarország*, 1928. szeptember 4., 2.

¹⁷ Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára (a továbbiakban MREZSL) 41. f. A Református Figyelő iratai, levelezés és helyzetisztázás a *Kálvinista Szemlével* 1928–1929, Marjay Géza levele, 1928. december 30.

¹⁸ *Uo.*, Forgács Gyula levele, 1928. december 31.

¹⁹ *Uo.*, Marlon János levele, 1928. december 30.

tében több kollégája is arra az elszomorító következtetésre jutott, hogy „itt testvér-harc indul”, és hogy Sebestyén „semmiképpen nem érdemelné azt, hogy éveken át kifejtett, tiszteletreméltó sajtómunkáját egy háta mögött indult új vállalkozás letaglózza”.²⁰ Hasonló benyomásokat szerzett Gönczy Béla vésztői lelkész, aki rendben lévőnek találta volna, ha a kezdeményezők nyíltan megmondják Sebestyénnek: „a te lapod annyira exkluzív irányú s más véleményt annyira nem enged hasábjain szóhoz jutni, valamint annyira dogmatizál, hogy így szélesebb körökbe elterjedni nem fog, a református intelligencia zömét nem érdekli”. Ez azonban elmaradt – a *Kálvinista Szemle* főszerkesztőjét meg sem hívták Hódmezővásárhelyre –, ezért Gönczy az akciót egyfajta hátba támadásként értelmezte.²¹

A közhangulat a lelkészértekezleten tehát nem volt egyértelműen támogató, a kezdeményezők azonban mégis úgy döntöttek, hogy megindítják hetilapjukat. A *Református Figyelő* első száma 1928. szeptember 22-én jelent meg, szerkesztői Bereczky Albert, Muraközy Gyula²² és Victor János,²³ állandó munkatársai Czeglédy Sándor, Szabó Imre²⁴ és Biberauer Richárd²⁵ voltak. Victor az első számban azt hangsúlyozta, hogy a lap nem olvasóinak szolgálatára vállalkozik, inkább előfizetőit szeretné az egyház szolgálatába állítani, megteremtve ezzel a református közvéleményt, hiszen ennek kialakításához olyan „lapok kellenek, amelyeknek széles olvasóközönségük van az egyház tagjai között”.²⁶ A szerzői kör szorosan kötődött Ravasz Lászlóhoz, aki az első szám vezércikkében támogatásáról biztosította a kezdeményezést, többek között arra hivatkozva, hogy az „céljául tűzte ki a meglévő és részleges érdekeket szolgáló egyházi sajtóorgánumoknak egy egységes és közös lapban való összefoglalását”.²⁷

A püspök által kilátásba helyezett lapkoncentráció megteremtése, amely jól illeszkedett Ravasz általános egyházkormányzati elképzeléseihez,²⁸ logikusnak tűnhetett ugyan, ám nem volt kifejezetten népszerű elgondolás, amit jól jelez a kérdésről kipattanó sajtóvita. A tiszáninneri egyházkerület hivatalos lapja, a *Sárospataki Református Lapok* azonnal megkérdőjelezte a felvetést, azzal érvelve, hogy a legfontosabb egyházi orgánumok a kerületek hivatalos lapjai, amelyek

²⁰ Uo., Enyedi Andor levele, 1928. december 30.

²¹ Uo., Gönczy Béla levele, 1928. december 30.

²² Muraközy Gyula (1892–1961): 1918-tól kecskeméti lelkész, majd 1932-től a budapesti Kálvin téri templom másodlelkésze volt.

²³ Victor János (1888–1954): 1925-től a Budapesti Teológiai Akadémia tanára volt, amelyet Sebestyén Jenővel való konfliktusa miatt elhagyni kényszerült. Ezután két évig Kálvin téri másodlelkész, majd 1932-től a Szabadság téri egyházközség lelkésze volt.

²⁴ Szabó Imre (1891–1955): 1923-tól a Budapest-Fasori gyülekezet lelkésze, majd 1932-től a budapesti egyházmegye megszervezője és első esperese volt.

²⁵ Biberauer (Bodoky) Richárd (1908–1996): 1932-ben fejezte be teológiai tanulmányait, ezután a Filadelfia diakonissza egyesület lelkészeként dolgozott.

²⁶ VICTOR János, Az „előfizető” szolgálata = *Református Figyelő*, 1928. szeptember 22., 1.

²⁷ RAVASZ László, Életkérdéseink = *Református Figyelő*, 1928. szeptember 22., 1–3.

²⁸ HATOS Pál, Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete, Bp., Jaffa, 2016, 181–185.

szerepét a *Református Figyelő* nem lenne képes átvenni. „Újságjaink centralizációjának a gondolatára semmi esetre sem bízató az a kevés eredmény, amit eddig más centralizáció, például – az egységes tankönyvkiadás felmutatott” – vélte a szerző.²⁹ Kisvártatva hasonló véleményt fogalmazott meg a *Debreceni Protestáns Lap* is.³⁰

A sajtóproblémára igen sajátos választ kívánt adni Forgács Gyula. Ő a *Reformáció* című orgánumban azzal a javaslattal állt elő az általa is kívánatosnak tartott lapkoncentráció megvalósítására, hogy valamennyi jelentős egyházi lapot egyetlen orgánummá kívánt összevonni úgy, hogy az egyes lapok egymástól független rovatokként éltek volna tovább az új orgánus hasábjain.³¹ A *Sárospataki Református Lapok* ezt az ötletet is elvetette azzal érvelve, hogy „mesterkélt volna ez a nagy összefogás. Ideig-óráig tartana. Kiderülne, hogy a szobában plánumolták ki és nem az élet talajából nőtt.” A különböző irányzatok egyszerű egymás mellé rendelésének nem jósolt nagy jövőt: „Új lapnak nagyszerű egységes programmal és egy gondolkozású írókkal kell megindulni és magának olvasóközönseget teremteni.”³² A *Református Figyelő* szerzője valamivel megengedőbben fogalmazott, hiszen Forgács célját, a lapkoncentrációt önmagában véve jónak tartotta, de konkrét ötletét szintén ellenezte. Álláspontja szerint „az ilyen technikai egybeszerkesztésénél sokkal bensőbb, organikusabb egybefogás oldhatná csak meg a szóban forgó kérdést”.³³

A *Református Figyelő* gyorsan viszonylag jelentősnek számító olvasottságra tett szert: két hónappal az indulás után már mintegy ezer előfizetője volt, ami kétszeresen felülmúlta az alapítók előzetes várakozásait.³⁴ 1928 végén a budapesti egyházköztség a hetilapot bízta meg híreinek közlésével, amit a szerkesztőség szintén fontos sikerként értékelt.³⁵ A munkatársak közvetlen kapcsolatokat is igyekeztek kiépíteni a református közösségekkel. A szerkesztőségi levelezés tanúsága szerint: „Általánosságban gyakran volt szó arról, hogy minden nagyobb egyházi gócpontban szeretnénk lapunk megkedveltetését és ugyanakkor a gyülekezet építését is szolgáló estélyeket is tartani”.³⁶ A műsoros rendezvények, amelyek népszerű előadóművészek felléptetésével is igyekeztek a nézők kedvében járni, ekkor már nagy hagyománnyal rendelkeztek. Az elsősorban előfizető-tororzást szolgáló eseményeket gyakran kötötték össze adományok gyűjtésével, de

²⁹ *Református Figyelő* = *Sárospataki Református Lapok*, 1928. október 21.

³⁰ „A lapegysítést olyan móddal, hogy a budapesti református egyházi lapok valamelyike szívja fel a vidékieket, egyáltalán nem lehet óhajtani.” TIPOGRAFUS, *Az egyházi lapok egyesítéséhez* = *Debreceni Protestáns Lap*, 1929. január 19., 25.

³¹ FORGÁCS Gyula, *Egy közös egyháztársadalmi lap terve, Miért van szükség egy közös hetilapra?* = *Reformáció*, 1928. november, 173–177.

³² Az egyházi lapok egyesítése = *Sárospataki Református Lapok*, 1928. november 25., 277–278.

³³ *Az egyházi sajtó egységesítése* = *Református Figyelő*, 1928. november 10., 93.

³⁴ *Valamit magunkról* = *Református Figyelő*, 1928. november 10., 93.

³⁵ *Nyílt levél az Egyházi Értesítő olvasóihoz!* = *Református Figyelő*, 1928. december 29., 177.

³⁶ MREZSL 41. f, szerkesztőségi levelezés 1930–1932, levél Bartók Jenő református lelkésznek, 1930. február 7.

ezek hatékonyságáról igen vegyes tapasztalatokat szereztek: míg például Kecskeméten fényes anyagi sikert arattak, Pécsről viszont alig pár pengőt hoztak el.³⁷

A *Kálvinista Szemle* szerkesztősége folyamatos ellenszenvvel kísérte az újonnan megjelent konkurens lap működését, amelyet egységbontással vádolt, arra szólítva fel a református olvasókat, hogy a hagyományos, jól bevált (1920 óta megjelenő) hetilapjuk körül tömörüljenek. Sebestyén azzal vádolta konkurensait, hogy céljuk a lapegyesítés jelszava alatt a *Kálvinista Szemle* elnémítása.³⁸ Igaz, ezt a taktikát még barátai közül sem mindenki találta célravezetőnek, mert tapasztalataik szerint „a sok reflektálásban nem kevesen gyengeséget, erőlködést” láttak.³⁹ A *Református Figyelő* viszont azzal érvelt, hogy jelentős olvasótábora főleg világi értelmiségiekből toborzódott, vagyis olyan társadalmi réteget tudott megszólítani, aminek elérésére konkurensé tízévi munkával sem volt képes.⁴⁰

Az ellentétek tisztázására Ravasz László közvetítésével a két szerkesztőség tagjai megbeszéléseket kezdtek egymással, ahol Sebestyén köre elsősorban azt nehezményezte, hogy tudomásuk szerint a hódmezővásárhelyi ORLE-napokon a *Református Figyelő* szervezői kijelentették: lapjuk kifejezetten a *Kálvinista Szemle* ellen, annak elhallgattatására irányul.⁴¹ Victor János és támogatói viszont a résztvevőktől összegyűjtött emlékezőkre hivatkozva érveltek amellett, hogy ez valójában nem történt meg.⁴² Mindennek nyomán sikerült egyfajta fegyverszünetet létrehozni a két fél között: a *Református Figyelő* és a *Kálvinista Szemle* 1929. január 5-i számában azonos szövegű nyilatkozatot tett közzé, amelyben a két szerkesztőség kölcsönösen elismerte a másik fél létjogosultságát, a korábbi ellentéteket félreértéseknek nyilvánította, a jövőre nézve pedig megígérte, hogy szükség esetén a vitákat tiszteletteljes hangnemben folytatja le egymással.⁴³

Ezzel azonban a lapkoncentráció gondolata nem került le a napirendről. 1930 tavaszán például Révész Imre debreceni lelkész egyházkerülete lapjában cikksorozatot írt az egyházi közvéleményről, és Ravasz Lászlóval egyetértve a sajtó koncentrációját sürgette.⁴⁴ A *Kálvinista Szemle* ehhez kapcsolódva az egységes

³⁷ *Uo.*, levél Nagy László vallástanárnak, 1930. február 25.

³⁸ SEBESTYÉN Jenő, *Tisztul a helyzet... A Református Figyelő megjelenése alkalmából = Kálvinista Szemle*, 1928. szeptember 29. 317–318. A szerkesztőség néhány hónappal később azt a szemrehányást fogalmazta meg, hogy ellenlábasai „részben üzleti érdek, részben bosszúvágy és részben teológiai gondolkodásból folyó elvi különbségek” miatt törnek a *Kálvinista Szemle* megsemmisítésére. *Tudnak-e olvasóink arról = Kálvinista Szemle*, 1928. december 15. 423.

³⁹ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C/68. Sebestyén Jenő iratai, 5. doboz, Incze Gábor levele, 1928. december 25. Sebestyén egy másik ismerőse úgy vélte, hogy a *Református Figyelő*, mivel nyitottabb a többi felekezet irányában, nagy szolgálatot tehet a vegyes házasságban élő kálvinisták számára. *Uo.*, Kovácsné Huszár Jolán levele, 1928. november 13.

⁴⁰ *Kálvinista Szemle és Református Figyelő = Református Figyelő*, 1928. december 8., 137–138.

⁴¹ MREZSL 41. f., levelezés és helyzettisztázás a *Kálvinista Szemlével* 1928–1929, levél Czeglédy Sándornak, 1929. december 29.

⁴² *Uo.*, Levél Enyedy Andornak, 1929. január 3.

⁴³ Ennek jelentőségéről: Kiss 2014, i. m. (2. jegyzet) 87.

⁴⁴ R[ÉVÉSZ] I[mre], *Közvélemény-teremtés = Debreceni Protestáns Lap*, 1930. május 17. 175–176.

szellemben és programmal dolgozó egyházi lapok testvéries együttműködését, azaz a sajtóegységet szorgalmazta, viszont elítélte a *Református Figyelő* köréből származtatott „sajtóegyke” elképzelést, miszerint a koncentráció egyetlen lap megtartásával és a többi önkéntes megszűnésével valósulna meg.⁴⁵ Kisvártatva a *Rémlátás és sajtóegyke* című cikk már nyíltan azzal vádolta meg versenytársát, hogy a többi egyházi lap felszámolását szeretné elérni, amire hivatkozva a szerkesztőség a maga részéről felmondta az 1929-es nyilatkozatot.⁴⁶ Válaszában a *Református Figyelő* mindezt teljes félreértésnek minősítette, és kifejtette: szó sem lehet arról, hogy csak egyetlen egyházi hetilap jelenjen meg. Bár valóban szükséges egy nagy, befolyásos országos lap felépítése, ám ez nem lehet egyedüli szereplő, már csak azért sem, mert a társlapok építő kritikája nélkül nem fejlődhetne megfelelően. Az érvelés szerint a sajtót ökonomikusan kell kihasználni, ezért elsősorban a hasonló célokat szolgáló, hasonló körülményekre támaszkodó lapok egyesülése lenne kívánatos a színvonal emeléséhez. E felfogás szerint az országos lapok mellett elsősorban a nagyobb gyülekezetek saját, legalább havonta megjelenő orgánumainak van létjogosultságuk, hiszen „a gyülekezeti helyi lap a szószék kiterjesztése minden családi hajlékra”.⁴⁷

A *Református Figyelő* szerzői a befolyásos közéleti folyóirat hiányát az egyetemes református közvélemény kialakulatlanságával magyarázták. Ennek megteremtése érdekében azt kívánták, hogy az egyházi lapok munkatársai vegyék kezükbe a kezdeményezést és hozzák létre a Református Sajtószövetséget. Ettől – a katolikus újságírókat tömörítő, 1896-ban létrejött Országos Pázmány Egyesületet is mintaként tekintve⁴⁸ – azt várták, hogy rendszeres munkát kifejtve cáfolja meg a reformátusságot ért hírlapi támadásokat, keressen megfelelő témákat az egyházi sajtó számára, dolgozzon ki mintacikkeket, egyeztessen a különböző szerkesztőségek között, valamint segítsen a lapok gazdasági érdekeinek összehangolásában, például a papírbeszerzés – anyagi szempontból is kifejezetten előnyösnek ígérkező – közös alapokra helyezésével. „Íme a sajtó egysége, amennyire ma lehetséges lehet, mely hamar lehetne az egység sajtójává is.”⁴⁹ A munkatársak szükségesnek látták a régóta dédelgetett nagy terv, a református napilap valóra váltását is, amit azzal indokoltak, hogy ennek segítségével egyszerűbb lesz rábírní az államot a protestáns egyházaknak a katolikussal azonos mértékben való anyagi támogatására.⁵⁰

A szerkesztőség önmeghatározásában fontos szerepet töltött be az elhatárolódás a régi típusú egyházi sajtótól, amelyet gyakran a *Kálvinista Szemlével* azonosított-

⁴⁵ SEBESTYÉN Jenő, *A sajtóegység kérdése egyházunkban* = *Kálvinista Szemle*, 1930. június 14., 195.

⁴⁶ *Rémlátás és sajtóegyke* = *Kálvinista Szemle*, 1930. július 5., 222.

⁴⁷ HATOLKAY Kázmér, *Az egyházi sajtó* = *Református Figyelő*, 1930. július 26., 354.

⁴⁸ KLESTENITZ Tibor, *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Bp., Complex Kiadó, 2013. 57–72.

⁴⁹ NÁTÁN, *A sajtó egysége és az egység sajtója* = *Református Figyelő*, 1931. március 14., 128.

⁵⁰ IFJ. SZABÓ Aladár, *Miért van szükségünk napilapra?* = *Református Figyelő*, 1929. május 4., 218.

tak. A konkurens orgánum fennállásának tízéves jubileumán például úgy vélték, Sebestyénék lapja „nem tudta kielégíteni mindazt a jogos igényt, amelyet fel lehet állítani egy, az ország szívében megjelenő s a helyzetet domináló lappal szemben”.⁵¹ Tisztában voltak az egyházi sajtó gyakorlati problémáival is, amelyek nagyrészt abból fakadtak, hogy a kevéssé professzionális keretek között működő lapok jellemzően „egyébként is nagyon elfoglalt emberek maradék idejében, sietős munkával és nem mindig eléggé ellenőrizhető segédmunkaerők bevonásával szerkesztődnek”.⁵² Ezért hangsúlyozták, hogy a reformátusok szellemi egységének szolgálata csak korszerű sajtótermékekkel lehetséges: „A mai kor fejlett technikája gyors, eleven, annyi igényt és követelményt beváltó sajtót igényel. Ez pedig nem a vallástól függ elsősorban, hanem az arravalóságtól, a rátermettségtől”.⁵³

Szabó Imre a *Református Figyelő* sikerét azzal magyarázta, hogy munkatársai megtalálták az egyházi sajtó új hangját, amivel a lelkészi-tanító karon kívüli kört is meg tudták szólítani. „Az egyházi újságírásnak új korszaka kezdődött. Minden valamire való lapnak olvasótáborát úgy kell meghódítani. Nem elégszünk meg és nem érjük be azzal a régi fajta egyházi újságtámogatással, amely részvétből, szánalomból előfizetett a lapra, hogy az meg ne haljon.”⁵⁴ Ezzel összhangban a protestáns hírszolgálatot felügyelő újságíró, Farkas Sándor annak jelentőségét emelte ki, hogy szerinte a hetilap számos lelkész-munkatársa „minden különösebb megerőltetés nélkül és akármelyik budapesti lapnál hivatásos vezércikkírónak is” megállta volna a helyét.⁵⁵

Az anyagi feltételek alakulása és a gazdasági világválság hatásai

A korszerűsödés folyamatára mindazonáltal nem hatott kedvezően, hogy a *Református Figyelő* szerzői köre is elfogadta az egyházi újságírás konszenzusát, miszerint „a sajtó elsősorban Istennek szava és csak tizedsorban üzlet”.⁵⁶ A hetilap anyagi helyzete kezdettől fogva igen bizonytalan lábakon állt. A megoldás érdekében az illetékesek 1930. december 15-én a szerkesztés és kiadás intézésére bizottságot alakítottak,⁵⁷ amely Bererczky Albertet választotta felelős szerkesztővé és kiadóvá. Nyilatkozatuk egyértelműen rögzítette, hogy „a *Református Figyelő*

⁵¹ VIGIL, *A Kálvinista Szemle jubileuma = Református Figyelő*, 1929. november 2., 529.

⁵² VICTOR János, *Hozzászólás az „Egységes református sajtó” című cikkhez = Református Figyelő*, 1931. február 21., 92.

⁵³ ALDOBOLYI NAGY Zoltán, *Reflexiók a Néhány szó egyházpolitikánkról című cikkhez = Református Figyelő*, 1931. március 29., 152.

⁵⁴ SZABÓ Imre, *Egyházi újságírás = Református Figyelő*, 1929. május 11., 223–224.

⁵⁵ FARKAS Sándor, *Ravasz László, az újságíró = A Sajtó*, 1934, 11–12, 8.

⁵⁶ VASADY Béla, *A kölni nemzetközi sajtókiállítás és az első nemzetközi keresztyén sajtókongresszus = Református Figyelő*, 1928. október 6., 26.

⁵⁷ Ennek Benkő Ferenc, Bererczky Albert, Biberauer Richárd, Czeglédy Sándor, Muraközy Gyula, Ravasz László, Szabó Imre és Tildy Zoltán voltak a tagjai.

maga nem jogi személy, hanem a nyilatkozatban felsorolt egyének nyereségre nem törekedő magánegyesülete, ahol a teljes felelősség anyagilag, szerkesztés és kiadás tekintetében Bereczky Albert úrra hárul”. Ezzel tehát, jó két évvel az indulás után, megtörtént a felelősségi viszonyok rögzítése, ami azonban önmagában véve természetesen nem oldotta meg az anyagi problémákat. Ezek felmérésére egy év múlta, 1931 végén egy törvényszéki könyvvizsgáló vállalkozott, aki részletes jelentésében leszögezte az alapproblémát: „A lapkiadás, ha még lelki célok szolgálatában is áll, nem tartható fenn, ha nincsen kereskedelmi szakember, aki gyakorlati irányítását erre kiterjeszti, mert cca. 2000 darabot meghaladó hetilap nemcsak a mai rossz viszonyok mellett, hanem a békevilágban is számottevő előfizetőre mutat.” Azt javasolta, hogy fektessenek jóval több energiát a hetilap reklámjára, az olvasottság további növelésére, valamint sürgette a rendszeres könyvelés, a pontos előfizető-nyilvántartás megvalósítását, hiszen 1930 végéig a könyvelés teljesen megbízhatatlan volt. A közvetlen anyagi kilátások nem sok jóval kecsegtettek: 1931 októberéig 23 ezer pengő veszteség állt fenn, az év első tíz hónapjában 32 575 pengő kiadásra csupán 27 314 pengő bevétel jutott. Miután az alaptőke 10 200 pengő volt, így ekkor már 13 ezer pengő vagyonihiány állt fenn. A könyvvizsgáló figyelmeztetett arra az eshetőségre, hogy a nagyszámú hitelező csődeljárást kezdeményezhet, ezért javasolta, hogy „a feleslegesen sok rezsiköltség csökkentessék, ezzel szemben viszont a lényegesen lemaradt jövedelem fokoztassék”.⁵⁸

A legfontosabb hitelező a Sylvester Nyomda volt, amelynek követelése nyolcezer pengőre rúgott. A kiadók ezért a nyomdát is hitelező Filadelfia Egyesülethez fordultak segítségért: a spórolás megkönnyítése érdekében kérték, az egyesület vállalja el „a lap adminisztrációjának diakonisszák útján való ellátását, továbbá biztosítsa az ehhez szükséges helyiséget fűtéssel, világítással együtt díjmentesen”. Emellett annak kieszközlését óhajtották, hogy a lapnak egyelőre ne kelljen a nyomdánál fennálló tőketartozást törlesztenie, csak a kamatokat (a Nagykőrösi Takarékpénztárnál és a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál fennálló adósságot ugyanis mindenképpen fizetni kellett). Végül a megfelelő forgótőke biztosítása érdekében ötezer pengő kölcsönt kértek úgy, hogy egyelőre csak kamatfizetést vállaltak, „de törlesztés[t] csak akkor, amikor a további évek során erre képessé válik a lap”.⁵⁹ A közvetett jelek arra mutatnak, hogy a Filadelfia Egyesület megadta a támogatást, hiszen egy másik hitelezőt néhány hónappal később azzal a hírrel igyekeztek megnyugtatni, hogy a szerkesztőség biztosította a maga számára az ingyenes adminisztrációt és a nyomda egyelőre csak a kamatfizetést várja el.⁶⁰

⁵⁸ MREZSL 41. f. 1., levelezés 1930–1931, Novoth Béla törvényszéki hiteles könyvszakértő jelentése, 1931. december 12.

⁵⁹ *Uo.*, Victor János levele a Református Figyelő megbízásából a Filadelfia Egyesületnek 1931. november 20.

⁶⁰ MREZSL 41. f. 2, levelezés 1932, Biberauer Richárd Mayer Jenő ügyvédnek, 1932. január 26.

A *Református Figyelő* bizottsága 1932 januárjában Biberauer Richárdot bízta meg az adminisztráció vezetésével, aki hamarosan óvatos derűlátásra okot adó fejleményekről számolhatott be. 1932. január és március vége között a bevételek, elenyésző mértékben ugyan, de felülmúlták a kiadásokat (7847 pengő bevétel – 7817 pengő kiadás), a hirdetési forgalom pedig jelentős növekedésnek indult: míg a teljes 1931-es évben 730 pengő, 1932 első negyedében viszont már 1619 pengő értékű hirdetést vettek fel. A Magyarországra is begyűrűző gazdasági világválság hatásai ugyanakkor komoly kockázatokat rejtettek magukban: egyre gyakoribbá vált, hogy az előfizetők pénz helyett csak tárgyakkal tudtak fizetni, így a kiadó kapott többek között fogkefét, szappant, poharat, nikkelórát, pár méter női szövetet, amelyeket aztán árverésen értékesítettek. A hetilapnak ekkor hivatalosan 1858 előfizetője volt (952 budapesti és 906 vidéki), de közülük március végéig csak 1231 személy fizetett (679 budapesti és 552 vidéki).⁶¹

A 2–3. negyedévi jelentés a hirdetési piac beszűküléséről számolt be: a lapban rendszeresen hirdető református cégek közül 12 megbukott, a természetbeli fizetések aránya pedig egyre nőtt. A jelentés a legfontosabb teendőt legalább még néhány száz előfizető szerzésében látta.⁶² Ennek érdekében megkeresték például a fővárosi hatóságokat, csoportos megrendelést kérve a budapesti iskolák javára. Ezt azzal indokolták, hogy a *Református Figyelő* „a magyar református egyháztársadalmi közvélemény legnagyobb országos lapja, melynek hivatása – a székesfővárosi iskolák által járatott róm. kath. lapoknak megfelelően – az iskolákat az egyházi élet eseményeiről kellőképpen tájékoztatni”.⁶³ Nagy energiákat fordítottak a közvetlen olvasótoborzásra is, 1932 áprilisában például Budapest minden templomában sajtónapot tartottak, ahol a gyülekezeti tagokat az egyházi sajtó támogatásának fontosságára intették, a tehetőseket pedig arra biztatták, hogy váljalják magukra szegényebb hittestvéreiktől az előfizetési díjakat.⁶⁴

A hetilap működését a szigorú takarékoság jellemezte: a súlyos gazdasági viszonyok miatt a bevételeket a legsürgősebb kiadások rendezésére kellett fordítani.⁶⁵ A szerkesztőség esetenként kénytelen volt közvetlenül az olvasókhoz fordulni segítségért: amikor például már nem állt rendelkezésre elég hely az irodában a beérkező folyóiratok számára, az olvasóktól kértek megfelelő szekrényt.⁶⁶ A helyzetet az is nehezítette, hogy nem mindig sikerült megtalálni a megfelelő kiadóhivatali munkatársakat. Több előfizető nehezményezte például, hogy fizetési elmaradás esetén a kiadótól kioktató, fenyegetőző hangnemű leveleket kaptak

⁶¹ MREZSL 41. f. 3, jegyzőkönyvek, jelentések és megállapodások 1931–1932, Biberauer Richárd: Első negyedévi jelentés, 1932. április 23.

⁶² Uo., a *Református Figyelő* 1932. évi 2. és 3. negyedévi jelentése.

⁶³ MREZSL 41. f, szerkesztőségi levelezés 1930–1932, a szerkesztőség a budapesti polgármesternek, 1932. június 2. A polgármesteri hivatal válasza sajnos nem ismert.

⁶⁴ M-y, *A betű és az ember* = *Református Figyelő*, 1932. április 30., 140.

⁶⁵ MREZSL 41. f, szerkesztőségi levelezés 1930–1932, levél Csekey Sándor teológiai tanárnak, dátum nélkül.

⁶⁶ *Különös kérés* = *Református Figyelő*, 1933. február 11., 47.

anélkül, hogy a tartozás pontos összegét közölték volna velük.⁶⁷ Előfordultak súlyosabb nehézségek is: a kiadóhivatal egyik alkalmazottját sikkasztáson kapták, igaz, ő elbocsájtása után kötelezettséget vállalt arra, hogy részletekben törleszti a hiányzó összeget. Munkaadói nem indítottak ellene jogi eljárást, ami arra mutat, hogy elfogadták védekezését, miszerint: „Nem rosszindulatból tettem, de a hosszú hónapok óta tartó nyomor, szenvedés, éhezés kivetkőztetett emberi mivoltomból”.⁶⁸ A *Református Figyelő* egy másik alkalmazottja, egy ügynök, már nem kerülhette el a törvény szigorát, aki betöréses lopások sorozatát követte el, amiért két év börtönre ítélték. A bíróság enyhítő körülménynek találta ugyanakkor, hogy „nyomora miatt” követte el a bűncselekményeket.⁶⁹

A gazdasági válság következtében – a református sajtó régebbi hagyományaihoz visszanyúlva⁷⁰ – a hetilap szerzői a lelkipásztorok szociális érdekeinek védelmét is tervbe vették. 1931 elején egy szerkesztőségi ülésen eldöntötték, hogy adatgyűjtést indítanak a lelkészek anyagi helyzetéről. Ezzel három célt kívántak szolgálni: 1. az adatok publikálását, a rossz anyagi viszonyok lelki hatásának feltárását; 2. összefoglaló jelentések készítését az illetékes egyházi hatóságok számára; 3. a tanulságok levonását a lelkipásztorok számára valamelyik szakfolyóiratban. Az egyház vezetése azonban nem nézte jó szemmel a kezdeményezést: az egyetemes konvent kisvártatva bizalmas levelében ítélte aggályosnak a tervet, mint amely a lelkészek körében „az elégedetlenség érzetét fokozhatja”, ráadásul „az akció az egyházi hatóságok törvényes hatáskörébe való illetéktelen beavatkozás jellegével bír”. A szerkesztőség válaszában biztosította a testületet, hogy mindenáron el akarja kerülni az elégedetlenség szítását, és hogy körlevelével valójában a hivatalos egyházi szerveket akarta szolgálni. A nyilvánosság előtt pedig a munkatársak némi mentegetőzéssel ismerték be, hogy az illetékesek már dolgoznak a helyzet megoldásán, „és úgy véltük, hogy adatgyűjtő munkánkkal – amit egy független sajtószerv talán könnyebben is végezhet el, mint egy hivatalos testület – elősegíthetjük az ő munkájukat is”.⁷¹ A kezdeményezés valóban érzékeny területre tévedt, hiszen a gyors visszakozás ellenére is jelentős visszhangra talált: a felhívásra összesen mintegy ötszáz válasz érkezett be a szerkesztőségbe a református lelkészekről.⁷²

⁶⁷ MREZSL 41. f, szerkesztőségi levelezés 1930–1932, Nagy Miklós evangélikus lelkész levele, 1933. március 31.; Imre József professzor levele, 1931. november 7.

⁶⁸ MREZSL 41. f, szerkesztőségi levelezés 1930–1932, 1932. augusztus 1.

⁶⁹ *Kétévi fogházra ítélt betörő = 8 Órai Újság*, 1931. május 21., 4.

⁷⁰ KLESTENITZ Tibor, *A Magyar Szó mint protestáns napilap?* = *Uó, Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*, Bp., Médiaudományi Intézet, 2020, 28–29.

⁷¹ MREZSL 41. f, szerkesztőségi levelezés 1930–1932, Ravasz László levele a lapnak, 1931. március 26., válasz: április 14.; A lelkipásztorok anyagi helyzete = *Református Figyelő*, 1931. március 29., 150.

⁷² HELVETIUS, *Új páriák = Református Figyelő*, 1932. június 4., 180.

A sajtóegység igényének erősödésétől a Református Élet létrejöttéig

A harmincas évek elején a szerkesztőség ismét egyre sürgetőbb feladatként kezdte el kezelni az egységes református közvélemény megteremtésének igényét. Ebben a katolikus egyház irányából érkező kihívások is fontos szerepet játszottak.⁷³ A lap szerzői úgy érzékelték, hogy a katolikusok jóval előrébb tartanak a modern kommunikációs eszközök felhasználása terén.⁷⁴ 1931 áprilisában például hosszasan foglalkoztak a vatikáni rádió működésével, leszögezve: „Mi, a reformált egyház mindig modern gyermekei, akik eddig a korszellemnek Krisztus felé irányításában az élen haladtunk, kissé szégyenkezhetünk afelett, hogy a középkori ruházatban élénk lépő római egyház mily friss, életrevaló és modern tud lenni.”⁷⁵ A Magyar Rádió műsorpolitikája szintén rendszeresen terítékre került a *Református Figyelő*ben. Gyakran merültek fel különböző panaszok a katolikus vallási műsorok felülreprezentáltsága (ekkor a rádióban havi négy szentmisét és két református istentiszteletet lehetett meghallgatni⁷⁶), a protestánsok rovására elkövetett méltánytalanságok, a műsoridő lejárta előtt önkényesen megszakított közvetítések, vagy rejtélyes technikai problémák (mint amikor például egy prédikációt váratlanul egy öblös férfihang szakított félbe, amely egy bizonyos Jóska holléte felől érdeklődött) miatt.⁷⁷ A szerkesztőség igyekezett cselekvésre sarkallni olvasótáborát a felekezeti érdekek védelmében: „az a kérésünk a református rádióhallgatókhoz, hogy ne csak hozzánk forduljanak panaszos levelekkel, hanem ilyen esetekben, mint előfizetők, közöljék ezt magával a Rádió vezetőségével”.⁷⁸ 1933 végén, a Rádió új adójának indulása kapcsán Biberauer Richárd azzal érvelt a protestáns jogok védelmének megszervezése érdekében, hogy „mennél nagyobb jelentőségűvé vált a magyar Rádió, annál határozottabban magának követeli a római katolicizmus”. A BBC és a holland rádió mintájára azt tűzte ki minimális elérendő célul, hogy az istentisztelet-közvetítések mellett legyen napi 15–20 perc áhítat, valamint heti egy-két óra egyházi műsoridő. A kérdés megoldása érdekében a teljes protestáns sajtó összefogását sürgette.⁷⁹

A *Református Figyelő* fokozott figyelmet kért az egyházi lapoktól az országos politikai napisajtó megítélése kapcsán is. Úgy látta, hogy a magyar protestánsok elsősorban négy fővárosi napilap: a *Budapesti Hírlap*, a *Magyarság*, a *Pesti Hír-*

⁷³ A felekezeti ellentétekről: GICZI Zsolt, *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon*. PhD-értékezés, Kézirat, Bp., 2009.

⁷⁴ A katolikus sajtó helyzetéről: KLESTENITZ 2013, i. m. (48. jegyzet) 241–282.

⁷⁵ *A Vatikán rádiója = Református Figyelő*, 1931. április 25., 200.

⁷⁶ *A jezsuiták a testvériségről = Református Figyelő*, 1933. május 27., 161.

⁷⁷ *Megint elvágtak bennünket = Református Figyelő*, 1933. január 28., 30.; KRESZTHEGYI, *Napi események, bírósági tárgyalások = Református Figyelő*, 1933. február 18., 55.; *A rádióelőfizetők véleménye = Református Figyelő*, 1933. június 24., 193.; BERECZKY Albert: *Hol van a Jóska? Egy komoly kérdés a Rádió vezetőségéhez = Református Figyelő*, 1933. július 15., 223.

⁷⁸ *Egy idős kálvinista asszony = Református Figyelő*, 1933. február 11., 49.

⁷⁹ IFJ. BIBERAUER Richárd, *Mit várunk a Magyar Rádió új korszakától? = Református Figyelő*, 1933. december 2., 380–381.

lap és a *Pesti Napló* olvasói; ám kedvenc lapjaikat nem képesek a saját érdekükben befolyásolni. „A mi szervezetlenségünkre jellemző, hogy ezek a lapok is milyen félénken húzódnak meg, amikor a *Magyar Kultúra* jezsuita ostora a nyakuk közé cserdít” a „filoprotestantizmus” vádjával – vélekedett. A megoldást abban látta, „hogy országszerte a protestáns sajtó foglalkozzék [a] napilapok kérdésével és irányítsa a maga újságolvasó népét. Komoly bírálat, és amikor itt az ideje, hálás elismerés, sőt támogatás annak, aki a mi életünket is meglátja, meg tudná változtatni ezeknek a klerikális ökölvívástól ijedező nagy lapoknak a gondolkodását is.”⁸⁰

1933-ban az egyébként is feszült felekezeti viszonyok további romlását okozta egy sajtóper: a közismerten szigorú büntetőbíró, Tőrek Gyéza tanácsa elítélte Nagy Lajos református lelkészt, aki a Szent Jobb katolikus kultusza ellen írt újságcikket. A protestáns nyilvánosságban nagy felháborodást keltett a bíró egyik kijelentése, miszerint „Szent István jobbához minden magyar ember fohászkodik vallásfelekezeti különbség nélkül”, hiszen ezzel figyelmen kívül hagyta a protestánsoknak a szentkultust elvető teológiai álláspontját. A *Református Figyelő* szerzői igyekeztek szervezett fellépésre buzdítani, és tiltakozó cikket közöltek Tőrek megnyilvánulása ellen. A cikket a budapesti Teológiai Akadémia Kálvin János Köre „6000 példányban kinyomtatta és vasárnap a templomi gyülekezetek népe között szétosztotta”.⁸¹ Az ügy ugyan hamarosan lezárult azzal, hogy a fellebbviteli bíróság formai okok miatt megszüntette az eljárást a lelkész ellen,⁸² a *Református Figyelő* azonban igencsak pesszimistán értékelte a tanulságokat: „Nagy protestáns tömegeink irányítását országos sajtótermékeink még nagyon hiányosan tudják csak elvégezni” – írta. Arra figyelmeztetett, hogy hasonló esetek bármikor előfordulhatnak, és „jaj lesz nekünk akkor, ha nincs meg református sajtónknak az az ereje, amellyel ellent tud állni s amellyel az ország minden részébe el tudja juttatni irányítását és segítségét”.⁸³ Az ügy tanulságaként a szerkesztőség még inkább hangsúlyozta saját felelősségét, rámutatva, hogy „a *Református Figyelő* ezidőszereint – sajnos – aránylag kicsiny körével is legszélesebb körű református országos újságunk, tehát a református közvéleménynek illetékes tolmácsa”.⁸⁴

Ezek a felismerések, valamint a református sajtó anyagi nehézségei elvezettek a sajtókoncentráció gondolatának gyakorlati kipróbálásához. A *Református Figyelő* és a *Kálvinista Szemle* szerkesztősége, hála Ravasz László intenzív közvetítői tevékenységének, 1933. november 9-én megállapodásra jutott egymással, amelynek értelmében a két lap 1934-től *Református Élet* címmel egyesült, valamint elhatározták a *Magyar Kálvinizmus* című negyedévi lap kiadását is. Mindkét

⁸⁰ ÁBEL, *A napilapok és a sajtó terrorcsapatai* = *Református Figyelő*, 1932. április 30., 145.

⁸¹ „Imádság Szent István jobbkezehez” = *Református Figyelő*, 1933. február 25., 60.

⁸² *Egy hosszú per rövid vége* = *Református Figyelő*, 1933. július 1., 207.

⁸³ *Súlyos támadások* = *Református Figyelő*, 1933. március 11., 79.

⁸⁴ A REFORMÁTUS FIGYELŐ SZERKESZTŐI, *A magyar országgyűlés felsőháza és képviselőháza református vallású tagjaihoz!* = *Református Figyelő*, 1933. augusztus 26., 267.

orgánium főszerkesztője Ravasz lett, a hetilapot Muraközy Gyula, a negyedévi lapot pedig Sebestyén Jenő irányította felelős szerkesztőként. A kiadás vagyoni és jogi ügyeinek intézésére református sajtótársaságot alapítottak.⁸⁵

A *Református Figyelő* szerzői olvasóik számára elsősorban a fennálló helyzet tarthatatlanságával indokolták a döntést: „A magyar protestantizmus sajtója száz darabra széttöredezett apró lapokból áll, egységes irányítás és gondolatok nélkül.”⁸⁶ Úgy vélték, hogy a megegyezés segítségével a helyzet változhat, és mindez eredeti, 1928-ban megfogalmazott terveik megvalósítását jelenti. Eszerint „átfogó látású, erőket egyesítő, a magyar református lelki ébredést szolgáló” újságot kívántak, amely a „református értelmiség hatalmas szószéke, lelki iskolája és a református lelki egység úttörője” lehet. A régi ellenféllel, a *Kálvinista Szemlével* való összefogást időszerű fejleményként értékelték, melyben „sem győző, sem legyőzött nincsen”.⁸⁷

A két szerkesztőség között hosszú ideje fennálló feszültségek békés megoldását a református egyházi közvélemény örömmel nyugtázta: a *Dunántúli Protestáns Lap* szerzői például úgy nyilatkoztak, hogy a lapegyesítést „természetesnek találjuk; megvalljuk, már vártuk és sokszor imádkoztunk érte”,⁸⁸ a budapesti egyházmegye közgyűlésén pedig éljenzéssel vették tudomásul a hírt.⁸⁹

* * *

A *Református Figyelő* létrejöttében és működésében nagy szerepet játszott tehát a Ravasz László által a hetilap legelső számában is megfogalmazott sajtókoncentráció gondolata, a versenyképes, a közvélemény hatékony befolyásolására alkalmas református sajtóorgánium lapegyesítések útján való megteremtésének terve. Noha az időszerű, a korszak egyházi sajtónyilvánossága által is élénken tárgyalt elképzelés logikus előfeltevéseken nyugodott, megvalósítása – ahogy a vitákból is kiviláglik – az egyházkerületi, teológiai és személyi megosztottság miatt rendkívül nehéz feladatnak bizonyult. Az ellentétek következtében a sajtókoncentráció gondolata megjelenése után lényegében azonnal az egymással csatározó irányzatok egyik harci eszközévé vált, az indulatok pedig már önmagukban véve is komolyan nehezítették a követendő sajtóstratégia racionális megvitatását. A *Református Figyelő* elsősorban az egyházi újságírás nyelvezetének megújításával és érdeklődési körének kitágításával járult hozzá a korszerűsítési törekvésekhez. A feltételek megváltozásával pedig – egyebek mellett a gazdasági nehézségek elmélyülése és a felekezeti konfliktusok kiélesedése

⁸⁵ Megállapodás = *Református Figyelő*, 1933. december 2., 377.

⁸⁶ Ki halt meg? = *Református Figyelő*, 1933. december 9., 386.

⁸⁷ A REFORMÁTUS FIGYELŐ SZERKESZTŐI, *A Református Figyelő és a Kálvinista Szemle egyesítése* = *Református Figyelő*, 1933. december 2., 381.

⁸⁸ P. J., *Lapegyesülés* = *Dunántúli Protestáns Lap*, 1933. december 31., 217.

⁸⁹ *A budapesti református egyházmegye közgyűlése* = *Az Újság*, 1933. december 20., 6.

következtében – 1934-re megteremtődtek a feltételek a *Református Életet* létrehozó fúzióhoz,⁹⁰ ami a sajtókoncentráció egyik első gyakorlati eredményének is tekinthető.

Klestenitz, Tibor

Les perspectives du développement de la presse protestante : le cas du Református Figyelő, 1928–1933

L'histoire de la presse réformée en Hongrie et des efforts visant à fonder des institutions protestantes demeure un domaine de recherche relativement négligé. Dans mon étude, je tenterai de présenter, dans le contexte général des poursuites de l'Église réformée en vue du développement de sa presse, quelques épisodes importants de l'histoire de la revue intitulé *Református Figyelő* (Observateur Réformé), ayant paru entre 1928 et 1933 : sa création, les débats publics autour de la concentration des organes et enfin les efforts visant la professionnalisation de ses collaborateurs.

Au moment du lancement de la revue, l'objectif principal – déclarée ouvertement par l'évêque László Ravasz dans la première parution – fut de contribuer à la concentration des organes protestants ainsi que de créer une revue réformée susceptible d'influencer efficacement l'opinion publique. Malgré le caractère logique et minutieusement élaboré de la conception, sa réalisation s'est avérée – surtout à cause des divisions personnelles, théologiques et institutionnelles – une tâche particulièrement difficile. L'idée de la concentration des organes s'est vite transformée en arme aux mains des courants combattant les uns des autres : l'intensité des passions n'a nullement facilité la discussion rationnelle de la stratégie à suivre. C'est surtout par le renouvellement de la langue du journalisme confessionnel que la revue *Református Figyelő* a contribué au succès de ces tentatives de modernisation. Avec la transformation des conditions socio-politiques – il s'agit de l'approfondissement des difficultés économiques et l'accroissement de l'intensité des conflits confessionnels – la fusion des organes protestants a enfin eu lieu en 1934, un événement qu'on peut interpréter comme le premier résultat pratique du processus de concentration.

Keywords: Calvinist Press in Hungary, Denominational Conflicts, Word Economic Crisis, Building of Denominational Identity.

⁹⁰ A lap történetéről részletesen: ABLONCZY 2006, i. m. 1211–1230.

Buda Attila – Borbás Andrea

A Nyugat Kiadó egyik sorozatáról

Komoly elszánást, nemzeti s idegen értékek iránti
elkötelezettséget
igénylő törekvésünkben a Nyugat szellemének
ébredése lehet
a fő támaszunk. – Szegedy-Maszák Mihály¹

Ez az írás kétarcú: kiadás- és irodalomtörténet egyszerre. Határátlépést hajt végre mindkét oldalra, hogy témáját jobban körüljárhassa.

1934 és 1936 között a Nyugat Kiadó hat kötetből álló, *Mai külföldi dekameron* című sorozatot jelentetett meg. Kötetei illeszkedtek ahhoz az elképzeléshez, amely a harmincas évek külföldi szerzőinek magyarra fordított műveit is bevonta a *Nyugat* olvasónak növelésébe, vagy legalábbis megtartásába, érdekes, a kor aktuális kérdéseire, jelenségeire kapcsolódó, azokat tárgyaló munkák közreadásával. Ez a sorozat azonban nem a semmiből pattant elő, felismerhető előzményei vannak a lap korábbi közleményeiben, valamint a kiadója által megjelentetett művekben.

A *Nyugat* első számától kezdve szépirodalmi és kritikai folyóiratként azonosította magát, sem egyik, sem másik összetevőjében nem különítve el a magyar nyelvű és a világirodalmi alkotásokat. Az idegen nyelvű irodalom jelenlétét – eredeti művek fordításai és recepció által – Szegedy-Maszák Mihály 1908 és 1941 között több korszakra osztva vizsgálta. Tanulmánya azonban csak a folyóiratban megjelent közleményekre terjedt ki, a lap mellett álló, hasonló nevű kiadó általi tevékenységre nem.² A könyvkiadás célja elsősorban a piacbővítés, vagyis az előfizetők gyarapítása volt, amit a *Nyugathoz* kapcsolódó szerzők munkáinak, illetve különböző fordításoknak a közreadásával kívántak elérni; természetesen a nevében állandó, de szervezetében, igazgatósági és felügyelő-ségi tagjaiban változó kiadó legfontosabb feladatát mindig a *Nyugat* zavartalan megjelentetése adta. Ezért akarták a szerkesztők az első időszakban (1920 előtt) jelentős szerzők (Ady, Babits, Móricz) munkáit is kizárólagosan megjelentetni, feltéve, hogy a felsoroltak más kiadóktól jobb ajánlatot nem kaptak, s ezért kapott újra szerepet 1929, Osvát halála után, az olvasói érdeklődés várható ki-elégítése érdekében felújított kiadói tevékenység, amit a lap- és könyvkiadás

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A Nyugat és a világirodalom = Alföld*, 1999, 5/54–70. Lásd még: RÓNAY László, *A „Nyugat” és a világirodalom = Nagyvilág*, 1971, 10/1547–1559.

² BUDA Attila, *A Nyugat kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000.

együttes, kombinált megrendelésének ellenértékeként nyújtott előfizetői előnyökkel egészítették ki.³

Az 1921 óta Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság néven működő kiadó az előző, nevében ugyancsak a *Nyugat* nevét viselő elődjének⁴ csődjé után, némi nehézségek után jött létre.⁵ Igazgatósági tagjai között mások mellett Babits Mihály és Gellért Oszkár is jelen volt, s maradtak az 1930–1941 közötti években is. Míg fennállásának első évtizedében a részvénytársaságnak elsősorban a lap kiadása – valamint Osvát életvitelének megteremtése, illetve Ignótus apanázsának fizetése – volt a feladata, még akkor is, ha prominens szerzőik munkáit könyvként is megjelentették, addig 1930 után a könyvkiadás jelentősége önmagában is felértékelődött. Következett ez abból, hogy a *Nyugat* körül – fennállásának utolsó évtizedében – egyre jobban megváltozott az olvasói közhangulat, mind a századelő liberális, mind a Babits képviselte klasszicizmus vonzóereje csökkent, velük szemben megerősödött a népi irodalom szemlélete, másfelől ahogy Móricz Zsigmondnak, úgy Gellért Oszkárnak is népes családja volt, amelynek tagjait el kellett tartani, azaz a kétféle fenntartás érdeke még jobban összekapcsolódott. Móricz az olvasók megtartásában a Nyugat Barátok Köre előadásaival és a Nyugat-könyvek sorozatával próbálkozott, Gellért pedig a már említett kombinált előfizetéssel, amelynek az volt a lényege, hogy bizonyos Nyugat-kiadványok (illetménykötetek) megrendeléséért cserébe a folyóiratot ingyen kapta meg az előfizető. A könyvek biztos vásárlói köre, a nyomdai költségek lehetséges leszorítása, valamint a mecénások bevonása, ha nehezen is, de megvalósította a kétféle egzisztenciális igény teljesülését.

A sorozatot életrehívó kettős gazdasági érdek mellett azonban volt a terv megszületésének egy közvetlen előzménye is. Az 1930-as évfolyam első számtól kezdve ugyanis megváltozott a lap Figyelő-cikkeinek struktúrája. Bár megmaradt a rovat írásainak tájékoztató-bemutató jellege – ebben különböztek a megértést segítő tanulmányoktól –, de hangsúlyozottabb lett a világirodalom jelenléte. Az 1930-as évfolyam első kötetében külön rovatalcím alatt olvashatók az angol, az amerikai, a francia, az északi (norvég), a német és az olasz, a második kötetben az amerikai, az angol, a francia, a lengyel, a német, az olasz, a szláv (cseh, szlovén; mindkettő német fordítás alapján), az 1931-es évfolyam első kötetében pedig az amerikai, az angol, a dán, a francia, a német, az olasz és a spanyol irodalom szerzőiről és műveiről szóló ismertetések. Mindez *Az európai irodalom története* lapjain is megmutatkozó szemléletet mutatja, amelynek egyik legfőbb következtetése a nemzeti irodalmak világirodalomká váló egysége. Mivel a Móricz és Babits között 1929-ben létrejött kiadói szerződés alapján Babits a versek mellett

³ 1940-ben például ez azt jelentette, hogy az évi illetménykötetek ára 44 pengő volt, a *Nyugat* előfizetése 22 pengő, a kettő együtt viszont csak 44 pengő, vagyis utóbbi esetben az olvasó a lapot ingyen kapta, lásd *Magyar Nemzet*, 1940. december 15., 8.

⁴ Nyugat Nyomdai és Irodalmi Részvénytársaság – az 1921 utáni kiadónak nyomdája nem volt, ezért maradt el a nevéből az erre utaló szó.

⁵ BUDA 2000, i. m. 67.

az irodalmi rovat (tanulmány és figyelő) közlemények szerkesztője lett,⁶ ez a kiemelés/elkülönülés nyilván tőle származott, s ez a felosztás lett az alapja néhány évvel később az új sorozatnak.

Ehhez a tervhez volt jó bevezető Babits említett szubjektív olvasástörténete, amelynek első része 1934-ben, második 1935-ben, egyesített szövege pedig 1936-ban jelent meg. Egyszerre volt olvasmányos, a maga határain belül átfogó és értékelvű, s megteremtette olvasói számára a ráismerést korábbi olvasmányélményeikre. Nem véletlen, hogy nagy példányszámban, több kiadásban, éveken keresztül jelen volt a könyvkereskedelemben.⁷ 1934-ben ezt követte még magyar szerzők mellett az antológiasorozat előtt Ilja Ilf és Jevgenyij Petrov *12 szék* című, egyszerre vonzó és libabőröztető világot tükröző könyve a szovjet–orosz létezés egyik jelenségéről; hatását Illyés Gyula *Oroszország* című útbeszámolója erősítette. A sorozat világirodalmat bemutató kötetei egyébként az említettel együtt sem álltak egyedül a *Nyugat* ekkori kiadványai között, 1935-ben a kiadó közreadta Ligyija Nyikolajevna Szejfullina *Egy kuruzsló élete* című regényét, majd 1937-ben és 1938-ban Proust regényfolyamát, Ivan Cankar, valamint Martin du Gard egy-egy regényét.⁸

Gellért Oszkár ugyan azt írta, hogy a könyvkiadó a Babits Mihállyal kötött szerződés szerint egyedül az ő kizárólagossága, joga és kötelessége volt – fennmaradt levelezésük azonban arra utal, hogy kritikus pillanatokban mindig kikerítette Babits véleményét – másfelől inspirálta is egyes művek megírására.⁹ A sorozat prospektusának szövegét is Babits véglegesítette,¹⁰ tervezett szintetizáló jellegét Gyergyai említette bevezetőjében.¹¹ Az első, francia kötet bevezetőjét ugyancsak ő a következő mondatokkal zárta: „[...] e sorok írója hadd tolmácsolja [...] a *Nyugat*nak s egyúttal Gellért Oszkárnak is a köszönetet, akitől e szép dekameronnak s az egész dekameron-sorozatnak eszméje és kivitele

⁶ Babits Mihály és Fenyő Miksa – Móricz Zsigmondnak; [Budapest, 1929. november 27.] = *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője. Levelek, vál., szerk., utószó Tasi József, sajtó alá rend., jegyz. H. Bagó Ilona et al., Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1984, 12–13.*

⁷ BUDA Attila, *Babits Mihály művei a Nyugat kiadó gondozásában* = Uő, *Teremtő utánzás, Babits-tanulmányok*, Bp., Ráció, 2007, 260–264.

⁸ Csak érintőlegesen említve még az 1930 előtti kiadványokból Arthur Schnitzler, Frank Wedekind, Maurice Barrés, Heinrich von Kleist, Maurice Maeterlinck, Herman Bang, Antonio Fogazzaro, Karl Schönherr, Alfred Capus, John Galsworthy műveit, vagy – a történelmi változások jeleként – 1945-ből Nyikolaj Tyihonov novelláit.

⁹ Gellért Oszkár – Babits Mihállynak; [Budapest, 1934. augusztus 29. előtt] = „...*olvasd el szigorú szemmel cikkemet*” *Babits Mihály és Gellért Oszkár Nyugat-levelezése 1929–1941*, sajtó alá rend., jegyz., bev. Buda Attila, Pataky Adrienn, Bp., Gondolat 2017, 236–237.

¹⁰ Gellért Oszkár – Babits Mihállynak; Budapest, 1934. augusztus 30. = *Uo.*, 239.

¹¹ *Mai francia dekameron*, 6.

származik [...]”¹² Az első, *Nyugat*-ban olvasható reklám szerint a sorozatot tíz kötetre, száz novellára tervezték.¹³

MAI KÜLFÖLDI DEKAMERON

A háború utáni külföldi irodalom vezéralakjainak legkitűnőbb műveit fogja tartalmazni, nemzetek szerint különválasztva, ez a gyűjteményes kiadás, a leghivatottabb magyar műfordítók közreműködésével.

Kötetenként egy-egy kultúrnemzet tíz reprezentáns elbeszélője vonul fel azzal az írásával, melyet ő maga tart a legkülönbnek.

A kötetek élén a szerkesztő összefoglaló tanulmányai méltatják az illető irodalom szépprózájának mestereit.

Minden író megírja önéletrajzát is a Dekameron számára, melyet műmellékleten a kötetben szereplők névalírási arcképei díszítenek.

A sorozatban megjelentetni kívánt kötetek listája is a fentiek folytatásában olvasható először. A francia, amerikai, angol, német, orosz válogatások mellett egy spanyol novellákat tartalmazó kötet szerepelt, amelyet Brachfeld Olivér szerkesztett volna. A japán gyűjtemény 1934 szeptemberében még nem került szóba, s késői emlékezésében Gellért Oszkár megemlítette, hogy egy olasz, valamint egy éjszaki (dán, norvég, svéd szerzőkkel) antológiát tervezett a továbbiakban,¹⁴ ezek azonban nem valósultak meg. A tíz kötet egyenként tíz novellával, illetve a kötetek dekameron elnevezése Boccaccio *Dekameron* című gyűjteményére utal, mint távoli irodalmi elődre, s jelzi a sorozat kitalálójának igényét és önreprezentációját.

* * *

A hat kötet fizikai megjelenésének vannak azonos és hasonló elemei. Kötésük barna félbőr – az orosz antológia megjelent vörös színű félbőrben is –, az első és hátsó kötéstábla szürke kartonkötés. Az első kötéstáblán aranyozott alapon szürke, domború Mikes-érem és *Nyugat*-felirat látható. A gerincen alul és felül egy-egy aranyozott línea van. Közöttük ugyancsak aranyozott betűkkel az adott kötet címe, egy stilizált virágmotívum, a szerzők, valamint a kiadó neve olvasható. Minden kötetnek volt papírborítója is, ezekből jelenleg csak öt ismert, az angolé nem. A borítók egyszerűek, a címet, a szerzők, közreműködők neveit, néhány kiadási adatot tartalmaznak; leglátványosabb a japán antológiáé, amelynek címe japán írást imitáló betűkkel olvasható, háttérében a japán nemzeti lobogóval. A két utolsó, vagyis a japán és az orosz novellagyűjtemény megjelent füzve is. Az

¹² *Uo.*, 19.

¹³ A *Nyugat* 1934. szeptember 1-jei számában olvasható reklám alapján. Megismételték a második szeptemberi számban is.

¹⁴ GELLÉRT Oszkár, *Kortársaim*, Bp., Művelt Nép, 1954, 194.

álbordázott gerinc, valamint a belívek nagy cellulóztartalmú papírja a költségminimalizálásra, illetve az esztétikus megjelenésre törekvést mutatja.

A címnegyedek második oldala a sorozatra, a harmadik pedig az adott kötetekre vonatkozó adatokat tartalmazza, avval a megszorítással, hogy a szerzők neve minden kötetben a második oldalon olvasható. Itt tüntették még fel a sorozat nevét, sorozati alcímként pedig az adott kötet íróinak nemzetiségét. A közreműködők neve(i) a címdalra találhatók. Közülük csak Thein Alfréd szerepel szerkesztői minőségben, a többi öt kötetben csupán a bevezetőnek és az életrajzok írójának, illetve a fordítóknak a nevei olvashatók itt – ezek (kiadói) szerkesztője, ha volt is, nincs feltüntetve. Pedig egy, a közreműködőktől különböző ellenőrző, javító kontroll fontos nyomtatás előtt; talán utóbbiak esetében Gellért Oszkár végezte ezt a munkát, ami ugyancsak a költségcsökkentést szolgálhatta.

A belívekben az egyes novellák előtt a szerzők fényképe, aláírása, életrajza – amerikai, angol, francia, német válogatások – látható, olvasható. A japán szerzők fényképei a kötet elején, egy duplaoldalon láthatók, aláírásuk az orosz novellák szerzőihez hasonlóan – hiányzik.

Mivel minden kötetben tíz szerző egy-egy novelláját tervezték megjelentetni, a kiadói koordinátornak, aki Gellért Oszkár volt, és a kötetfelelősöknek hosszabb időt igénylő technikai munkával kellett számolniuk: tárgyalás a szerzőkkel és kiadóikkal a közlés engedélyezéséről, a szerzői jogról való lemondásról – ahogy az orosz dekameronnal kapcsolatos levelezésből kiderül, a szerzők honoráriumra nem számíthattak –,¹⁵ mindez azt valószínűsíti, hogy 1934-től párhuzamosan készültek a kötetek, s amelyik hamarabb befejeződött, szövegében véglegessé vált, az ment a nyomdába, majd az előfizetőkhez, illetve a többi olvasóhoz.

Az összeállítással járó nehézségekről Gyergyai Albert bevezetőjében ezt írta; feltehetően a többi kötet szerkesztője is hasonló problémákkal találkozott: „[...] hogy megkezdődött a keresés, a válogatás, az írókkal és kiadókkal való tanácskérő és vitatkozó levelezés, a külső akadályok sora, a habozás, a tanácstalanság, a »gazdagság zavara« s a becsvágy, mely egyenes arányban nőtt a nehézségekkel – a kezdet optimizmusa kétkedéssé, sőt kétségbeeséssé komorodott: sikerül-e?”¹⁶ A munkát „[...] hosszú hónapok tervelése és munkája érlelte s jóakarók és barátok nélkül sose tudott volna elkészülni.”¹⁷ Több antológia bevezetőjében vagy munka közben váltott levelezésében olvasható, hogy az anyag bősége miatt második kötetet terveznek, ezek az elképzelések azonban nem valósultak meg.

* * *

¹⁵ SCHILLER Erzsébet, *A Mai orosz dekameron szerkesztése (1935–1936) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2014, 4/549.

¹⁶ *Mai francia dekameron*, 5.

¹⁷ *Uo.*, 19.

Bár Gyergyai Albert elsősorban a francia kultúra elkötelezettje volt, első írása, amely a *Nyugatban* jelent meg, Carl Spittelerrel foglalkozott.¹⁸ A francia dekameron írói¹⁹ közül csak Jules Supervielle nem szerepelt a *Nyugatban* sem szerzőként, sem kritika alanyaként. Gyergyai Henri Duvernois-ról és François Mauriac-ról írt, Jean Giradoux-t fordította,²⁰ e gyűjtemény teljes átültetése is az ő munkája. A kötetet a *Corvina* november végén december 7-i megjelenéssel említette.²¹ Bevezetője a *Nyugat* 1934. december 1–16.-i számában jelent meg,²² korrektúrapéldánya a PIM Gellért-hagyatékában található, a javítások Gellért Oszkártól származnak.²³ Első – azaz a könyv ötödik – oldalán nyomdai utasítások olvashatók, valamint Gellért kézírásával a cím felett a kötet cím: „Mai Francia Dekameron”, az oldal alján pedig ez a mondat: „< ... >|: A:| Karácsony< ra > megjelenő könyv előszava.” A bevezetőt követő üres oldal alján szintén az ő kézírásával egy képfelirat: „Jean Cocteau önarcképe a Dekameron számára.” A decemberi összevont szám reklámja szerint a kötet karácsonyra jelent meg. Az előfizetőknek a következő év januárjában postázták. Evvel egyidőben a *Nyugatban* két kritika jelent meg róla.²⁴ A bevezető egyik félmondata szerint – az elkészült kötet „a francia sorozat első fele” – a kiadó szeretett volna megjelentetni egy második kötetet is. Erre utalt Gyergyai Albert 1935 júliusában Gellértnek írt levelezőlapján: „Az antológia ügye halad, a fényképek is együtt vannak, az írók általában igen előzékenyek.”²⁵ A folytatás azonban nem jutott túl a tervezés fázisán. Bevezetője végén említi azokat, akik a kötet összeállításában tanácsaikkal segítettek, közöttük a két kultúraközvetítőt: François Gachot-t és Gara Lászlót.

Az amerikai válogatás²⁶ szerkesztője Reményi József volt. Ő tisztviselőként már a világháború előtt az Államokban élt, majd újságíróként magyar lapok munkatársa lett, 1926-tól tanszéke volt a clevelandi egyetemen. A húszas évek elejétől jelentek meg írásai a *Nyugatban*, szinte kizárólag az amerikai irodalom szerzőiről és műveiről. (Az Egyesült Államokban pedig a magyar irodalmat terjesztette.)

¹⁸ GYERGYAI Albert, *Carl Spitteler = Nyugat*, 1920, május, 533–534.

¹⁹ Jean Cocteau, Roger Martin du Gard, Georges Duhamel, Henri Duvernois, Jean Giraudoux, Julien Green, Marcel Jouhandeau, François Mauriac, André Maurois, Jules Supervielle.

²⁰ GYERGYAI Albert, *Duvernois = Nyugat*, 1931. július 16., 114–114; GYERGYAI Albert, *François Mauriac = Nyugat*, 1927. január 16., 181–192.

²¹ *Corvina*, 1934. november 25., 168. (Reklámmoldal.)

²² GYERGYAI Albert, *Mai Francia Dekameron, A karácsonyra megjelenő könyv előszava = Nyugat*, 1934. december 1–16, 574–581.

²³ PIM V. 4130/73.

²⁴ FÖLDI Mihály, *Egy francia könyv lelke = Nyugat*, 1935. január, 10–13; HEVESI András, *A francia ízlés új korszaka = Nyugat*, 1935. január, 14–17.

²⁵ Gyergyai Albert – Gellért Oszkárnak; Párizs, 1935. július 8., lásd PIM V. 3195/676.

²⁶ A szerzők: Sherwood Anderson, James Branch Cabell, Willa Cather, John R. Dos Passos, William Faulkner, F. Scott Fitzgerald, Ellen Glasgow, Ernst Hemingway, Robert Nathan, Evelyn Scott. A fordítók ugyanebben a sorrendben: Reichard Piroksa, Hevesi András, Cs. Szabó László, Szerb Antal, Kosztolányi Dezső, Németh Andor, P. Berinkey Irma (Glasgow és Hemingway), Reichard Piroksa, Kosztolányi Dezső.

E kötet összeállítása is, figyelembe véve az 1935. tavaszi megjelenést, nyilván már 1934-ben elkezdődött. Reményi a gyűjtemény szerzői közül korábban Sherwood Anderson, William Faulkner és Ernest Hemingway műveiről írt a *Nyugat*-ba.²⁷ Az 1935. februári szám reklámában a szerzők között még Evelyn Scott helyett David Frank Waldo neve olvasható, a tárgyalások ekkor tehát még folytak; a végleges névsor a márciusi *Nyugat*-ban olvasható. Ugyancsak a februári számban olvasható Reményi József bevezetője,²⁸ a közölt szöveg terjedelme azonban jelentősen kevesebb annál, ami a kötetben megjelent. Míg Gyergyai a francia kötet bevezetőjében – talán a tervezett második kötetre is gondolva – saját gyűjteményének szintetizáló jelleget tulajdonított, addig Reményi az amerikai írók novelláiban éppen ezt a szintetizáló jelleget nem találta meg. A kötet újdonságként először a *Corvina* 1935. március 9-i számában szerepelt,²⁹ az előfizetőknek e hónapban postázták. Könyvnapi bemutatójára, vagy azt követően nem sokkal az összeállító is Budapestre utazott, erről egy Gellért Oszkárnak 1935. július 12-én dedikált példány tanúskodik.³⁰ A *Nyugat*-ban egy ismertetés jelent meg a kötetről,³¹ példányai még évek múlva is előfordultak a könyvkereskedelemben.³²

A német dekamerón szerkesztőjének és fordítójának, Turóczy-Trostler Józsefnek első írása 1910-ben jelent meg a *Nyugat*-ban.³³ Germanistaként kézenfekvő volt, hogy ezt a gyűjteményt ő állítsa össze.³⁴ A német irodalom, német kultúra is a *Nyugat* első számaitól kezdve folyamatosan jelen volt a lapban, a dekamerón szerzői közül többen önálló művekkel és azokról írt ismertetések, kritikák tárgyaként szerepeltek. A lap 1935. januári reklámja szerint a kötetet május elsején akarták postázni az előfizetőknek. A megjelenés azonban csúszott, mivel az Európa legkülönbözőbb részeibe szétszóródott német emigránsokkal való érintkezés az anyaggyűjtésben oly késedelmeket okozott, hogy a kötet a nyomdából legfeljebb május végén kerülhetett volna ki. Ez az időpont azonban egybeesett a Könyvnappal, ezért az antológia közreadását szeptemberre halasztották, az előfizetők az októberi számmal kapták meg.³⁵ Helyette Babits Mihály irodalomtörté-

²⁷ REMÉNYI József, „Dark Laughter”. Sherwood Anderson regénye = 1926. szeptember 16., 477–479; REMÉNYI József, „Sanctuary”. William Faulkner regénye = 1931. szeptember 16.–október 1., 374–375; REMÉNYI József, *Új regények* [Ernest Hemingway: Death in the Afternoon, William Faulkner: Light in August, Floyd Dell: Diana Stair.] = *Nyugat*, 1933. január 1., 69–70; REMÉNYI József, *Új amerikai könyvek* [Ernest Hemingway, Floyd Dell és Hervey Allen egy-egy regényéről.] = *Nyugat*, 1934. április 1., 406–408.

²⁸ REMÉNYI József: *A modern amerikai széppróza* = *Nyugat*, 1935. február, 113–120.

²⁹ *Corvina*, 1935. március 9. Magyar Könyvészet-melléklet.

³⁰ A kötet megtalálható a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárában.

³¹ BÁLINT György, *Mai amerikai dekamerón* = *Nyugat*, 1935. április, 326–328.

³² *Corvina*, 1943. november 18. 109 (V).

³³ TURÓCZY-TROSTLER József, *Rilke: Brigitte Laurids Malte főljegyzései* = *Nyugat*, 1910. december 1., 1755–1756.

³⁴ A szerzők: Hermann Broch, Erich Ebermayer, Ricarda Huch, Heinrich Mann, Thomas Mann, Wilhelm Emanuel Süskind, Georg von der Vring, Franz Werfel, Arnold Zweig, Stefan Zweig.

³⁵ A *Corvina* 1935. október második számában szerepel újonnan megjelent könyvként.

netének júliusra bejelentett kötetét adták korábban, csak az előfizetőknek, félbőr kötésben. A német gyűjtemény bevezetője a májusi számban olvasható,³⁶ utolsó bekezdése a kötetben egy neveket felsoroló új bekezdéssel, valamint hasonló mondatokkal bővült:

A Dekameron összeállításában éppen ezért az a szempont vezetett, hogy a legöregebbeken kezdve a legfiatalabbakig lehetőleg szóhoz juttassam benne minden reprezentatív élő korosztály és irány reprezentatív képviselőjét. Nem rajtam, nem is az anyagon múlt, hogy szándékomat csak részben sikerült megvalósítanom. A német írók egy része kénytelen volt hazát cserélni. Köztük igen jelentékenyek. De nemcsak közülük, hanem a Németországban élők közül is sokan megközelíthetetlennek bizonyultak. Vannak nevek – J. Roth, R. G. Binding, H. Carossa, A. Schaeffer, Manfred Hausmann, Heinrich Hauser – amelyekről nem szívesen mondtam le. Mások – így Frank Thiess, A. Döblin – regényrészleteket bocsátottak rendelkezésünkre: Georg Munk, Walter von Hollander, M. Mell későn jelentkezett, mindez egyfelől késleltette, másfelől megnehezítette a válogatás munkáját.

A Dekameron tíz elbeszélője – Ricarda Huch, Heinrich Mann, Thomas Mann, H. Broch, Arnold Zweig, Stefan Zweig, Werfel, G. Von der Vring, Ebermayer, Süskind – azt hiszem, így is reprezentatív jelenség, az idősebbek egyéni és formai értékük, a fiatalabbak ezenkívül irány- és nemzedékértékük miatt. Együttvéve egy darab háború előtti és háború utáni Európa s benne Németország. Ricarda Huch, Heinrich Mann, Ebermayer nem akar mást, csak elbeszélni.³⁷ Ők a »világiabbak«, a kevésbé »németek«. Ami mondanivalójuk van, szemléletük, vérmérsékletük felszívódott a külső formába. Vannak, akik súlyosabb értelemben vett németek. Nehezebben mozognak, az útjuk mélyebb, nagyobb terheket visznek magukkal, a történelemnél jobban érdekli őket a történelem rejtett értelme és lényege; legfőbb gondjuk a belső forma, minden szavuk rövidített jegye annak, amit csak sejtenek, de amit nem sikerült megfejteniök. Azt a belső szabadságot keresik, amely talán nem szolgál annyi örömmel és zajjal, mint a külső, de maradandóbb s több köze van létünk isteni eredetével.

E kötetről novemberben jelent meg ismertetés a *Nyugat*-ban.³⁸ Eladatlan példányai még 1943-ban is voltak.³⁹

Az angol dekameron anyagát⁴⁰ Vernon Duckworth-Barker válogatta, ő írta a bevezetőt, valamint az írói életrajzokat is. E kötet szerzői is némiképp a *Nyugat*

³⁶ TURÓCZI-TROSTLER József, *A német próza útja = Nyugat*, 1935. május, 396–404.

³⁷ Eddig tart a kötetbeli bevezető többlete.

³⁸ HEVESI András: *Mai német dekameron = Nyugat*, 1935. november, 375–378.

³⁹ *Magyar Csillag*, 1943. január 15., reklámdoldal.

⁴⁰ A szerzők: Richard Aldington, John Galsworthy, Richard Hughes, Aldous Huxley, James Joyce, David Herbert Lawrence, Katherine Mansfield, William Somerset Maugham, Osbert Sitwell, Herbert George Wells. A fordítók: Cs. Szabó László (Aldington, Huxley), Schöpflin Aladár

„házaszerzői” voltak, közülük Barker Richard Hughesről és David Herbert Lawrence-ról írt a lapba.⁴¹ Richard Aldington, Katherine Mansfield, Herbert George Wells novelláit közölte a *Nyugat*, John Galsworthy budapesti színházi bemutatóiról több alkalommal is kritikát jelentettek meg. Aldous Huxleyről többen írtak, James Joyce-ról és Osbert Sitwellről Hamvas Béla, illetve Joyce haláláról Nagypál István emlékezett meg. Sommerset Maugham bemutatóiról ugyancsak közöltek ismertetéseket. Wells könyveit rendszeresen, már a világháború előtt is bemutatták.

Duckworth-Barker 1929 és 1931 között angol lektor volt az Eötvös Collegiumban, a *Nyugat*ban 1930-tól jelentek meg angol tárgyú írásai, illetve egy magyarra fordított verse és novellája. Gellért Oszkár 1934 augusztusának a végén kétszer is kérte Babitsot, hogy írjon neki az akkor még csak tervezett kötet miatt.⁴² Ekkor Barker ugyanis már elhagyta Magyarországot, s többnyire Dél-Angliában, Eastbourne-ben tartózkodott. 1930 és 1939 között Babitsnak írt angol nyelvű levelei az OSZK Babits-fondjában találhatók.⁴³

A *Nyugat* 1935. októberi száma közölte a kötet bevezetőjét P. Berinkey Irma fordításában.⁴⁴ A következő számban az olvasható, hogy még novemberben meg fog jelenni, decemberben postázzák az előfizetőknek. Ujjonnan megjelent könyvként a *Corvina* 1935. december elsejei Magyar Könyvészet mellékletében szerepelt. Eladatlan példányai még 1943-ban is voltak.⁴⁵ Kritika a *Nyugat* decemberi számában olvasható.⁴⁶

Az orosz irodalom és kultúra a némethez hasonlóan kezdettől megjelent a *Nyugat* közleményeiben, ahogy az irodalomhoz fűződő kül- és belpolitikai vonatkozások is. Magától értetődött, hogy a *Mai külföldi dekameron* sorozatban terveztek orosz kötetet, amely irodalmi értékein kívül más okok miatt is érdeklődésre számíthatott. „Kit ne érdekelne Oroszország? Az »orosz szfinksz«, ahogy nemrégiben mondtuk. Ma már az »emberi társadalom kísérleti laboratóriumáról« beszélünk. Ez a kísérlet nem kisebb kérdést vet föl, mint a szfinxé. A híres Kapun túl mintha a jövők és álmok birodalma kezdődne. Vagy a rémálmoké...” – ahogy Babits írta.⁴⁷ Mivel 1934 nyarán Illyés Gyula és Nagy Lajos a Szovjet Írószövetség meghívására hosszabb időt töltöttek a Szovjetunióban, s Illyés útiélményeit a

(Galsworthy, Maugham), Hevesi András (Hughes, Sitwell), Reichard Piroksa (Joyce, Mansfield), P. Berinkey Irma, Karinthy Frigyes. A bevezetőt P. Berinkey Irma fordította.

⁴¹ Vernon DUESWORTH [!] BARKER, *D. H. Lawrence (1885–1930) = Nyugat*, 1930. április 1., 558; Vernon DUESWORTH [!] BARKER, *A High Wind in Jamaica. Richard Hughes könyve = Nyugat*, 1930. április 1., 559–561.

⁴² Gellért Oszkár – Babits Mihálynak; [Budapest, 1934. augusztus 29. előtt], lásd a 9. számú jegyzetben.

⁴³ OSZK Fond III/222/1–19, Fond III/13, 17–18, 26. Egy levele a szekszárdi Babits-Emlékházban található.

⁴⁴ Vernon DUCKWORTH-BARKER, *Az új angol novellairodalom = Nyugat*, 1935. október, 285–292.

⁴⁵ *Magyar Csillag*, 1943. január 15., reklámdal.

⁴⁶ HALÁSZ Gábor, *Mai angol dekameron = Nyugat*, 1935. december, 479–482.

⁴⁷ BABITS Mihály, *A messzeség és az itthoni fű = Nyugat*, 1935. február, 145–146.

folyóiratbeli közlés után a Nyugat Kiadó jelentette meg, Gellért Oszkár őt kérte meg az összeállításra, szerkesztésre, a fordítással pedig öccsének, az orosz hadifogságot megjárt Gellért Hugónak is munkát biztosítva.

A dekameron Gellért Oszkár korábbi és későbbi emlékezéseiben is megidézte, gördülékeny, bár némiképp behatárolt munkát sejtetve:

[...] Az anyagot a Szovjet magyarországi nagykövetségétől kértük. [...] A kultúrattasé szívességéből tíz írótól kaptunk novellát, fényképet s a novellák elé egy rövid ismertetést is az írók életéről és irodalmi működéséről. [...] ⁴⁸
[...] Abban a *Mai orosz dekameron*ban, melyet kiadtam, természetesen csak orosz nyelvű írók szerepeltek. Nem voltak közöttük más nemzetiségűek. S az oroszok közt is mellőznünk kellett például Alekszej Tolsztojt, Fegyint, Furmánovot, Solohovot, Gladkovot, Fagyevet, Katejevet, Paszternákot, Erenburgot egyszerűen azért, mert a budapesti Szovjet Követség kultúrattaséjára bíztuk tíz orosz író novellájának kiválogatását, az írók rövid életrajzával s fényképével együtt. [...] ⁴⁹

Az idézett mondatokat levéltári források alapján, melyeket Schiller Erzsébet talált és dolgozott fel,⁵⁰ néhány ponton a kor viszonyait is bemutatva finomítani lehet; feltételezhető egyébként, hogy sem Gellért, sem Illyés részletesen nem értesült az anyaggyűjtés minden egyes moszkvai vonatkozásairól.

1934 decembere óta működött Budapesten a Szovjetunió nagykövetsége, amelynek többek között a kultúra terjesztése is feladatai közé tartozott. Ezt azonban a szovjet pártvezetés, illetve pártbürokrácia sajátosan értelmezte, egyfelől csak azok a szerzők tartoztak az aktuálisan támogatottak névsorába, akik az adott pillanatban a párt által vallott „vonal” szerint gyakorolták mesterségüket, másfelől a hivatalok a hatalomszerkezetből adódóan minden döntést igyekeztek egyre feljebb tolva hárítani.

Az orosz antológia szempontjából a nagykövetség megnyitása a legjobbkor történt. Még frissek voltak Illyés Gyula nyári tapasztalatai – és nyilván ismeretiségi is –, amelyekre építhetett, amikor Gellért Oszkár felkérésére kapcsolatfelvételt kezdeményezett egy már meglévő terv megvalósítására: tíz szerző novelláinak kiadására. Schiller Erzsébet megállapítása szerint ez a hivatalos út volt az egyetlen követhető megoldás, mivel a *Nyugat* szerkesztőinek közvetlen kommunikációigénye a szerzőkkel és kiadóikkal (az állami kiadóval) – ami a sorozat többi kötetében magától értetődött –, az a központosított és hierarchizált szovjet irodalmi életben kudarchoz vezetett volna. S miközben a következő szűk két évben nem könnyen, de lépcsőről lépcsőre előrehaladt az antológia ügye, mellette egy

⁴⁸ GELLÉRT 1954, i. m. 259.

⁴⁹ GELLÉRT Oszkár, *Egy író élete I.*, 1902–1925., Bp., Bibliotheca, 1958, 504–506. Az egész sorozatról: GELLÉRT Oszkár, *Egy író élete II.*, A Nyugat szerkesztőségében 1926–1941, Bp., Gondolat, 1962, 435–438.

⁵⁰ SCHILLER 2014, i. m. 4/547–560.

másik történet is keletkezett: Szemjon Mihajlovics Mirnij, a követség első titkára az Illyéssel folytatott beszélgetések közben fontos információkhoz jutott a hazai belpolitikáról és az írók politikai elköteleződéseiről.⁵¹

Amikor 1935 márciusában a követségi első titkárnak Illyés Gyula bejelentette a készülő kötet tervét, s egyben tanácsot kért, ki szerepel(het) majd az antológiában, feltehetően már eldöntötték Gellérttel azt a szerzői névsort, amivel néhány hét múlva Illyés jelentkezett is a követségen: Maxim Gorkij, Vszevolod Ivanov, Iszaak Babel, Borisz Pilnyak, Mihail Solohov, Panferov (Fjodor Panfjorov), Alexandr Fagyejev, Alexandr Avgyejenko, Alekszej Novikov-Priboj, Ilja Ilf és Jevgenyij Petrov, Mihail Zosczenko, Mihail Kolcov, Vera Inber, Lidia Szejfulina, Marietta Saginjan. Mivel egy-egy kötetben tíz szerzőt szerepeltettek, a 14 (15) névvel előrelátóak voltak, arra az esetre, ha nem mindegyikre kapnak engedélyt. A fordítás nem közvetítőnyelvből készült, hiszen Gellért Hugó a hadifogság alatt megtanult oroszul.

A Nyugat Kiadó szándékát Mirnij továbbította Moszkvába, s az Állami Irodalmi Kiadó május közepén válaszolt. Mellékelte egy listát a fordítható szerzőkről és műveikről. Ebből a Nyugat névsora nem tartalmazta Alekszej Leonov, Konsztantyin Fegyin, Valentyin Katajev, Mihail Prisvin, Jurij Olesa, Nyikolaj Tyihonov, Jevgenyij Gabrilovics, Alekszandr Zorics, Konsztantyin Pausztovszkij, Vaszilij Grosszmann neveit. Mindkettőben közös volt: Gorkij, Fagyejev, Ivanov, Inber, Babel, Pilnyak, Ilf és Petrov. Vagyis az Állami Kiadó a szerzők kétharmadában mást javasolt, mint ami az eredeti szándék volt. A nagymértékű eltérés miatt feltehetően Illyés kifogást emelt, vagy egészen egyszerűen a tervezett munka bejelentése miatt Mirnij a Kulturális Külkapcsolatok Össz-szövetségi Társaságának is írt, amely a bürokratikus hierarchiában az állami könyvkiadónál nagyobb hatalommal és döntési jogkörrel bírt.⁵²

Június elején a VOKSZ Nyugati Osztályának vezetője, N. Frojnd válaszolt, s újabb kívánságot terjesztett elő: a tervezett munkában szeretnének egy előszót elhelyezni, amely a szovjet irodalom fejlődését tárgyalná. Mirnij ezt kivihetetlennek tartotta, mivel a Nyugat Illyést bízta meg az előszóval s ő egy francia nyelvű munkát szeretne használni ehhez. De lehetne irányítani ismereteit, amihez Mirnij lehetőleg francia nyelvű anyagot kért Moszkvából. Ekkor a VOKSZ egy akkor

⁵¹ SERES Attila: *Illyés Gyula a budapesti szovjet követségben 1935-ben.* = <http://www.archivnet.hu> A hálózati közlemény dokumentumokat is tartalmaz, többek között a következő titkos jelentést: Sz. M. Mirnijnek, a budapesti szovjet követség első titkárnak feljegyzése az Illyés Gyulával folytatott beszélgetéséről a magyar írók viszonyáról a Népszövetséghez és Gömbös Gyula miniszterelnökhöz; Budapest, 1935. november 5. Nyomtatott változat: SERES Attila, *A budapesti szovjet követség jelentései, 1934–1935.* = *Lymbus, Magyarságtudományi forrásközlemények*, főszerk. Ujváry Gábor, Bp., 2007, [Balassi Bálint Intézet et al.], 225–292. Az idézett jelentés a 287–288. oldalakon olvasható.

⁵² Sinkó Ervin két évvel későbbi szürreális kalandját a VOKSZ akkori elnökével meg is írta *Egy regény regénye* című könyvében.

teljesen új, francia nyelvű irodalomtörténetet küldött, amely Illyés Gyula könyvtárában ma is megtalálható.⁵³

Szeptember közepén Mirnij a VOKSZ-nek küldött levelében megírta a kiadó által választott szerzőket és műveket, a szerzők a következők voltak: Gorkij, Fagyejev, Leonov, Katajev, Pausztovszkij, Grosszmann, Ilf és Petrov, Solohov, Ehrenburg, Alekszej Tolsztoj. E névsorból Fagyejev és Solohov csak a Nyugat alaptírájában szerepelt, átvették az Állami Kiadó listájáról Leonovot, Katajevet, Grosszmann, Pausztovszkijt. Ilf és Petrov mindkét névsorban szerepelt, Ehrenburg és Alekszej Tolsztoj korábban nem fordult elő. Egyben a nagykövetség első titkára kérte a felsoroltak rövid önéletrajzát, fényképét, valamint aláírását, s azt javasolta, hogy az egészet küldjék meg Illyés Gyulának.

Mirnij szeptember végén reklamált, miután a *Nyugat* határidőre akarta megjelentetni a válogatást, s ezért nála sürgette az engedélyt és a választ, az anyagokat. Levelében azt írta, hogy a lap a dekameron megjelenését 1935 végére tervezi, illetve az első után egy második, hasonló terjedelmű válogatást is szeretnének megjelentetni. Egyben lehetségesnek tartotta egy másik, Moszkvában megjelentetendő antológia megszerkesztését is, amely kortárs magyar szerzők, oroszra fordított novelláiból állt volna.

Október hetedikén Frojnd azt válaszolta, hogy szükségesnek tartják Avgyejenko regényrészletét beilleszteni a kötetbe, s kivenni onnan Fagyejevet, illetve október végére, november elejére ígérte a „szerkesztett” (ön)életrajzokat, a fordításukat és a fényképeket is. Azok a bekezdések tehát, amelyek az egyes novellák előtt az írókról olvashatók, nem tőlük származnak, hanem egy állami hivatal bürokratáitól, s a késések egyik oka éppen az lehetett, hogy sok időt töltöttek avval, mi szerepelhet azokban. Ennek a túlzott biztosításnak lehetett következménye a háromszoros névtévesztés is: I. Katajev és V. Katajev, L. Grosszmann és V. Grosszmann, A Leonov és L. Leonov.

November elején Mirnij a Külügyi Népbiztosságnak küldött levelében ismét az életrajzokat reklamálta, illetve Pilnyak és Fegyin novelláit, amelyek szintén nem érkeztek meg; mivel szerzőik ismertek voltak Magyarországon, a kiadó mindenképpen szerepeltetni akarta őket. Hiányzott még Tyihonov aláírása is, valamint Tolsztojtól és Solohovtól novellát, nem regényrészletet kértek.

November közepén megérkezett tizenegy életrajz (Gorkij, Tolsztoj, Leonov, Avgyejenko, Ehrenburg, Pausztovszkij, Grosszman, Ilf és Petrov, Solohov, Katajev, Fagyejev – a Tyihonovról szólót pedig megrendelték; utóbbi kitétel alátámasztja, hogy az (ön)életrajzokat nem maguk a szerzők írták.

Egy héttel később Mirnij a „végleges” tartalomjegyzéket küldte, ebben a következő szerzők nevei olvashatók: Leonov, Inber, Babel, Gorkij, Pausztovszkij, Grosszmann, Ilf és Petrov, Zoscenko, Pilnyak és Tyihonov. Az antológia nem tervezett érdekessége lett, hogy vihar előtti csendben még egyszer együtt mutatta

⁵³ SCHILLER 2014, i. m. 551.

az írókat a Nagy Terror⁵⁴ előtt, egyben magyarázatot is adva a kötet nehezen egybeálló tartalmára. Gorkij 1936-ban meghalt, Pilnyakot 1938-ban, Babelt 1940-ben kivégezték, Zosczenko a negyvenes évek közepétől (Anna Ahmatovával együtt) ideológiai hajsza és pubikációs tilalom célpontja lett. Mindezt 1934-ben természetesen nem lehetett tudni, de sokatmondó, hogy az orosz prózáírók közül nem szerepel a kötetben sem Mihail Bulgakov, sem Borisz Paszternak, sem Andrej Platonov, s az összeállítás egyetlen állomásán sem merült fel a nevük. Az óvatosságra mindenkinek szüksége volt.

Schiller Erzsébet említett tanulmánya tartalmazza a névcserék mellett a műcseréket is. A megjelent szerző- és műlista az Illyés által és a moszkvai Állami Irodalmi Kiadó által javasolt nevekből és címekből állt össze: közösen és külön-külön javasolt tételekből.⁵⁵

Illyés Gyula egy E. Fehér Pállal készült interjúban így összegezte emlékeit:

[...] Beleegyeztem, hogy a Nyugat Dekameron-sorozata számára írjak tanulmányt, hiszen ez már egy másik közönség, más terrénem érdekviszonya számára volt érdekes. [...] nagyon nagy segítséget adott az elbeszélésantológia összeállításához Georgij Mirnij,⁵⁶ a szovjet követség attaséja, illetve Sinkó Boriska, Sinkó Ervin testvérhúga, aki ugyancsak a követségen dolgozott, mint sajtóreferens. Boriskát még Párizsból igen jól ismertem. No és Gellért Hugó [...] aki kitűnően ismerte a szovjet irodalmat és jó szemlélete volt [...].⁵⁷

A kötet nyilvánvalóan a fenti nehézségek következtében nem készült el tervezett időben, a *Nyugat* ugyan 1935. decemberi számában sajtó alatt lévőként reklámozta, de csak a következő év márciusában postázták illetménykötekként az előfizetőknek. Talán e késlekedés okozta, hogy a kötet bevezetője, eltérően a többi dekamerontól, nem jelent meg a *Nyugatban*. Kritikát az áprilisi *Nyugatban* lehetett olvasni.⁵⁸ 1943-ban fűzve is árusították.⁵⁹ 1986-ban az Európa Kiadó közreadta a hasonmását – ezt akkor az enyhülés jelének lehetett érezni.⁶⁰

⁵⁴ Az evvel foglalkozó nagyszámú irodalomból egy példa: GEREBEN Ágnes, *Előhang a Nagy Terrorhoz, Újabb kísérlet a szovjet irodalom államosítására: 1934–1936 = Beszélő*, 1998, 7–8/192–203.

⁵⁵ A szerzők (zárójelben a kötetben használt eltérő névalakok): Iszak Babel (Iszaak Bábelj), Maxim Gorkij, Leonyid Grosszmann (Leonid Grossmann), Ilja Ilf – Jevgenyij Petrov (Jevgénij Petrov), Vszevolod Ivanov (Vszevolod Ivánov), Konsztantyin Pausztovszkij (Konsztantiv Pausztovszkij), Borisz Pilnyak (Borisz Pilnják), Nyikolaj Tyihonov (Nikoláj Tyihonov), Mihail Zosczenko.

⁵⁶ Helyesen: Szemjon.

⁵⁷ ILLYÉS Gyula, *Találkozások a szovjet irodalommal = Szovjet Irodalom*, 1976, 1–3/141–144. (Riporter: E. Fehér Pál.); másodközlés: *Népszabadság*, 1977. november 6., 20–21. Megjelent az *Illyés emlékkönyvben* is.

⁵⁸ Cs. SZABÓ László, *Mai orosz dekameron = Nyugat*, 1936. április, 305–306.

⁵⁹ *Magyar Csillag*, 1943. január 15., reklámodal.

⁶⁰ ILLÉS László, *Ötven éve jelent meg a Mai Orosz Dekameron = Szovjet Irodalom*, 1986, 7–9/200–204.

A japán antológia meglepetésszerűen, talán egy alkalmi lehetőség eredményeképpen került a sorozatba, címe az első reklámokban nem szerepelt. A japán kultúra szórványosan volt jelen a *Nyugat* 1930 előtti és utáni évfolyamaiban: nem központi helyen, de folyamatos figyelem által szemlélve. 1930 után külön rovata nem volt a Figyelő írásai között. A dekameron az első magyar gyűjtemény, amely a megjelenés idejének kortárs japán prózáiróinak⁶¹ novellaiból válogat. Szerzőitől korábban nem jelent meg semmi a *Nyugatban*. Szerkesztője, Thein Alfréd Párizsban élő újságíró,⁶² majd ügyvéd volt, akinek első, a *Nyugatban* megjelent írása Lev Nyikolajevics Tolsztoj naplójával foglalkozott.⁶³ 1936-ban ismertetőt közölt a *Literatúrában* Macuo (Matsuo) Kuni, Alfred Smoular és Kavadzsi Rjuko (Ryuko Kawaji) francia nyelvű, a japán irodalom történetét tárgyaló könyvéről,⁶⁴ s 1937 júniusában jelen volt a párizsi PEN-kongresszuson, egy japán lapot képviselt.⁶⁵ Japán és francia kapcsolatairól jelenleg ennél többet nem lehet tudni. A fordítás „japán és orosz segítségével”⁶⁶ készült, a közreműködők alapján feltehetően Szergej Grigorjevics Jeliszejev (Serge Elisséeff) a japán szövegekből francia nyersfordítást készített, azt Macuo Kuni ellenőrizte, s ezt a revideált francia fordítást ültette át Thein Alfréd magyarrá.

A kötet bevezetője az 1936. novemberi *Nyugatban* jelent meg, evvel a lábjegyzettel: „A készülő Mai Japán Dekameron előszava”. A három részből álló írás a dekameronban egy ponton kibővült. Az 1880-as évektől a válogatás megjelenéséig tartó irodalmat tárgyaló bekezdés két utolsó mondata ugyanis a *Nyugatban* nem olvasható: „Még nagy vonalakban sem lehet egy néhány oldalas összefoglalásban a harc egyes mozzanatait feltárni. Meg kell elégednünk azzal, hogy felvázoljuk azokat az erőket, amelyek a mai irodalmat modelálták.”⁶⁷ Feltehető, hogy a lapban olvasható bevezető november előtt íródott, amikor még tartott a szerkesztés, s az utolsó előtti számban célzottan aktualizálva, beharangozó reklámként jelent meg, mert a már elkészült dekameront az előfizetőknek a következő, decemberi számmal együtt már postázták is.⁶⁸

⁶¹ A szerzők (nevük magyar, illetve Hepburn-átírással; zárójelben a kiadás évének átírása: a névelemek legtöbbször az angol névsorrend szerint – keresztnév/családnév – olvashatók): Akutagava Rjúnoszuke / Akutagawa Ryūnosuke (Riunosuke Akutagava), Haszegava Njozekan / Hasegawa Nyozekan (Nyosekan Hasegava), Higucsi Icsijō / Higuchi Ichijō (Icsijō Higucsi), Kavabata Jasunari / Kawabata Yasunari (Yasunari Kavabata), Kikucsi Kan / Kikuchi Kan (Kikucsi Kan), Kisi Jamadzsi / Kishi Yamaji (Yamaji Kishi), Nagai Kafū / Nagai Kafū (Nagai Kafu), Szatomi Ton / Satomi Ton (Ton Satomi), Siga Naoja / Shiga Naoya (Naoya Shiga), Tanidzaki Dzsunicsirō / Tanizaki Junichirō (Junicsiro Tanizaki).

⁶² GELLÉRT 1962, i. m. 438.

⁶³ THEIN Alfréd, *Tolsztoj ismeretlen naplója = Nyugat*, 1935. augusztus, 143–144.

⁶⁴ THEIN Alfréd, *A japán irodalom útja = Literatura*, 1936., 188–190.

⁶⁵ B. O., *Viharok a PEN Clubok párizsi kongresszusán = Az Est*, 1937. június 25., 2.

⁶⁶ GELLÉRT 1962, i. m. 438.

⁶⁷ Thein Alfréd bevezetője, az idézett hely a 16. oldalon olvasható.

⁶⁸ *Nyugat* 1936. December, reklámdoldal.

A *Nyugat* 1936. decemberi számában közölt szerkesztői nyilatkozat a következő:

Színes, de felszínes útleírások és komoly, igazságos és megismerésre törekvő könyvek divatba hozták a Távol-Kelet rejtélyes világát. Lassankint elkopik eddigi sablonos kulissza-elképzelésünk az ismeretlen életről és az egzotikum mögött már kezdjük meglátni a szellemi és materiális struktúrát. Japán is levette évezredes álarcát, de az áthatolhatatlan arc mögött még mindig nem láttuk meg az embert. A japán lélek még nem tárta fel előttünk rejtélyeit. Hiányzott hozzá az út: az irodalom ismerete.

Rendkívüli nyelvi nehézségek akadályozták a legjobb Japán-ismerőket abban, hogy behatoljanak az irodalom világába. Hasonló akadályok, stílus- és világnézet-különbségek állották útját annak, hogy kellő számú fordítás közelebb hozza a nyugati olvasóhoz a japán elbeszélő irodalmat. Így minden, akármilyen sokféle ismeretünk is csak közvetett maradhatott: csak láttuk és hallottuk, csak sejtettük, milyen ez a távoli élet. De nem ismerhettük lényegét, mert írói némák maradtak számunkra.

Európai nyelven eddig még nem jelent meg antológia, mely szerves szempontok szerint igyekszik átfogó képet adni a mai japán szépprózáról: Dekameronunk az első ilyen kísérlet ezen a téren. Ösvényt nyit az olvasó számára a japán lélek ismeretlen tájai felé. De e kalauzzal a kezében a kalandra vágó is könnyebben fog tájékozódni és többet fog megérteni felfedező útjain.

Az elkészült, befejezett antológiát máshol reklámozó mondatok is túlzóak: „Az első európai nyelvű japán elbeszélésgyűjtemény. Párizsban élő japán írók közreműködésével szerkesztette Thein Alfréd.”⁶⁹ Mindez olvasószerzésnek jó volt, csak hogy más európai nyelveken jelentek már meg korábban novellagyűjtemények,⁷⁰ illetve a „Párizsban élő japán írók” kitétel legfeljebb Macuo Kinira volt igaz; Akutagava és Higucsi már halott volt a megjelenés évében, s a többi írónak pedig annyi közvetlen kapcsolata volt Párizssal, mint Siga Naojának, a franciát szerette volna Japán hivatalos nyelvét tenni

Példányai sokáig a könyvkereskedelemben maradtak.⁷¹ Kritikát Szerb Antal írt a *Nyugat*-ba a kötetről.⁷²

* * *

⁶⁹ Lásd a *Corvina* 1936. karácsonyi különszámában.

⁷⁰ Egy német példa, feltételezve, hogy Magyarországon ezt olvashatták legkönnyebben: *Japanische Novellen und Gedichte*, übers., hrsg. Paul Enderling, Leipzig, Reclam, 1905 (Universal-Bibliothek, 4747), 79.

⁷¹ Reklámok: *Magyar Csillag*, 1943. január 15., reklámdal, *Corvina*, 1947. november 28. 5.

⁷² SZERB Antal, *Mai japán dekamerón = Nyugat*, 1937. január, 76–77.

A sorozat tagjait, ahogy más Nyugat-kiadványokat is nemcsak Magyarországon, hanem – a korabeli szóhasználat szerint – az utódállamokban is árusították. Kolozsváron például a Lapage-könyvkereskedés volt a bizományos, amely többször is reklámozta azokat.⁷³ Szöveges reklámot közölt a *Brassói Lapok* és a *Budapesti Hírlap*⁷⁴ és más napilapok is. A sorozat összes kötetét a Magyar Nemzet 1940 végén hirdette.⁷⁵

A hat kötetnek a Nyugaton túl is volt recepciós irodalma,⁷⁶ közvetlenül megjelenésük után, s elvértve a későbbi évtizedekben, többnyire egy-egy, azokban olvasható szerzővel kapcsolatban; például 1968-ban, amikor Kavabata Jaszunari Nobel-díjat kapott, a róla szóló cikkek közül több is megemlítette, hogy magyarul először a japán dekameronban lehetett olvasni egyik novelláját.

Gellért Oszkár 1937-ben egy körkérdésre válaszolva, a kiadói munka kézirat-dömpingjét, a technikai szerkesztés nehézségeit is érzékeltetve ezt az antológiát is említette; némi kapkodó felületességgel, a japán novellákban érzett francia hatást tévesen általánosítva: a fordítások ugyanis nem anyanyelvből, hanem közvetítőnyelvből történtek, s ennyiben valóban mutatták az utóbbi nyelvi, stilisztikai fordulatait.⁷⁷

Csak magyar könyveket olvastam, ezekre is alig jutott időm a sok kéziratból. Felsorolok néhányat: Illyés Gyula: *Petőfi*. Elragadó. A mai japán Dekameron. (A japánokon erős francia hatást érezni, van közöttük egy író, aki hat kötetes könyvön dolgozik, természetesen Proust hatása alatt.) Tetszett Földi Mihály regénye a *Század asszonya*. Végül most olvasom, egyelőre csak kéziratban Proust *A la recherche du temps perdu*-jének magyar fordítását. Az első három kötet van nálam Gyergyay [!] fordítása olyan tökéletes, mint az ötvösmunka.

⁷³ Például: *Keleti Újság*, 1935. augusztus 16., 7. (amerikai, francia, német); *Keleti Újság*, 1936. január 11., 2. (francia, amerikai, német, angol); *Keleti Újság*, 1937. január 15., 8 (japán).

⁷⁴ *Brassói Lapok*, 1935. június 1., 10. (francia); *Budapesti Hírlap*, 1936. december 6., 1. (japán).

⁷⁵ *Magyar Nemzet*, 1940. december 15., 8. (angol, amerikai, francia, japán, német).

⁷⁶ NYESTE Zsolt, *Női sors a századforduló Japánjában – Higucsi Icsijó = Irodalmi Szemle*, 2014, 5/33–35 (3 egy novella) – (NY. I.), *Külföldi elbeszélők – A japán lélek = Népszava*, 1937. január 10., 11.; BÁLINT György, *Japánok = Pesti Napló*, 1936. december 20., 39; NYÍGRI Imre, *A japán novella = Szocializmus*, 1937. 6/282–283; [Név nélkül], *Mai francia dekameron = Korunk Szava*, 1937. február 1., 57; MAKSAY Albert, *Mai amerikai dekameron = Páztortűz*, 1935. november 15., 489; FEJTŐ Ferenc, *Mai amerikai dekameron = Szocializmus*, 1935. 5/238–239; FEJTŐ Ferenc, *Mai német dekameron = Szocializmus*, 1935. 12/588; VITA Zsigmond, *Mai orosz dekameron = Erdélyi Helikon*, 1936. 6/473; (IN–T.), *Mai Német Dekameron = Budapesti Hírlap*, 1935. december 21., 11. (A rövid írás említi a tervezett második kötetet); (O. I.), *Angol Dekameron = Budapesti Hírlap*, 1935. december 15., 19.; M. POGÁNY Béla, *Mai orosz dekameron = Gondolat*, 1936. 3/229–231; PÁLÓCZI HORVÁTH György, *Mai Orosz Dekameron = Pesti Napló*, 1936. március 8., 39.

⁷⁷ *Mit olvasnak az írók? = Színházi Élet*, 1937. január 17–23., 68. Higucsi Icsijó 1896-ban halt meg, Marcel Proust akkor 25 éves volt, Gellért által említett regényfolyamának első kötete, a *Swann* 1913 novemberének közepén jelent meg.

Gellért később mindkét visszatekintésében beszámolt a Nyugat Kiadó dekameron-sorozatáról. A tizedik kötet ezekben is említetlenül maradt, feltételezhető, hogy ez csak terv volt, tartalom nélkül, azért nem konkretizálta. A korábbi, 1954-es emlékezésben eszmei elkötelezettségéről (és félelmeiről) is számot adva, megjegyezte:⁷⁸

1933-tól 1945-ig 105 könyvet adtam ki, ezek közül csak öt olyat, amelyeknek írói a felszabadulás után útlevéllel külföldre távoztak és tizenkilenc olyat, amelyeknek írói külföldiek voltak. Ezek a hatkötetes *Mai Külföldi Dekameron*, sorrendben a francia, amerikai, angol, német, orosz és japáni. A száz novellára tervezett sorozatból tehát csak hat kötet jelent meg, vagyis hatvan novella. Az olaszt már nem adtam ki, holott Mussolini budapesti sajtóattaséja már összeszedte s elküldte tíz olasz író fényképét, köztük természetesen a fasiszta D'Annunzióé és Pirandellóé is; elment a kedvem tőle, ugyanúgy, mint a spanyol dekamerontól is, melyben Franco nemegye híve szerepelt volna és az északitól is, melyben a dán, norvég és svéd írók közt Knut Hamsun is helyet kapott volna, akit ugyan lángelmének tartottam, de amikor a náciizmushoz szegődött, már szenilisnek. És akkoriban már nem volt könnyű Európában száz olyan kitűnő novellistát találni, aki hazája haladó szellemét méltón képviselhette volna. Pedig a sorozat első kötetét a francia lapok mint követendő példát üdvözltek: lám, a magyarokat még érdekli a legtisztább prózai műfaj, a novella, a franciákat sajnos *már nem*.

Elkötelezettsége értékét azonban gyengíti, hogy a német és japán antológia viszont megjelent – noha 1936-ban Japán is militarista állam volt; a mukdeni incidens óta (1931) ez a kínai–japán viszonyt nem közelebbről ismerők számára sem lehetett kétséges;⁷⁹ Németország 1933 utáni történelméről nem is beszélve. Ha ennek ellenére mindkét gyűjtemény ma is olvasható, hasonló összeállításra az olasz és a spanyol, valamint az északi szerzők munkáiból is mód nyílt volna. Minderről azonban Gellért Oszkár érthetően hallgatott. Az egyes kötetek kiadási nehézségeit ismerve azonban inkább ez lehetett az elkedvetlenedés indítéka: a szerzői jogok megszerzésének és a kapcsolattartásnak a nehézségei, különösen a szovjet állami kiadótól – amiről viszont 1954-ben valóban nem volt ildomos szólni. Későbbi emlékezéseinek első (1958) és második (1962) kötetében is tárgyalta a dekameronokat – erről már volt szó korábban.

Az utókor visszhangjának érdekes jelensége a bel- és külpolitikai aktualitások felbukkanása. A nyugati–keleti kapcsolatok egy pontján, 1985-ben E. Fehér Pál ugyanis példaként hozta az antológiásorozatot – a nyolcvanas évek korjel-

⁷⁸ GELLÉRT 1954, i. m. 194. (Kiemelések az eredetiben.)

⁷⁹ A Japán által létrehozott Mandzsuokót egyébként a következő országok ismerték el: El Salvador, Vatikán, Szovjetunió, Olaszország, Franco Spanyolországa, a Harmadik Birodalom, Magyarország – a második világháború kitörése után pedig: Szlovákia, Vichy-Franciaország, Románia, Bulgária, Finnország, Dánia, Horvátország és Japán távol-keleti bábállamai.

lemzőjeként az orosz antológiát szovjetként említve – arra, hogy ez a vállalkozás megjelenése idején „Európára figyelmeztetett Európa szörnyű fenyegetettségében”. E mondat értelmezése, a *Nyugattal* kapcsolatos, a negyvenes évek végétől változó értékítéletek tárgyalása szétfeszítené a tanulmány kereteit, anynyit mindenesetre el lehet mondani, hogy sajtósági bizonyítási kényszer rejlett e szavak mögött.⁸⁰

A sorozat tagjainak leírása:

Mai amerikai dekameron.

(Bev., életrajzok: Reményi József.) [Bp., 1935], Nyugat. – (Fővárosi Nyomda Rt.) 283 p. Ill.

(Mai külföldi dekameron.)

Mai angol dekameron.

(Bev., életrajzok: Vernon Duckworth-Barker.) [Bp., 1935], Nyugat. – (Hungária nyomda.) 303 p. Ill.

(Mai külföldi dekameron.)

Mai francia dekameron.

(Ford., bev., életrajzok: Gyergyai Albert.) [Bp., 1934], Nyugat. – (Fővárosi Nyomda Rt.) 285 p. Ill.

(Mai külföldi dekameron.)

Mai német dekameron.

(Ford., bev., életrajzok: Turóczi-Trostler József.) [Bp., 1935], Nyugat. – (Hungária nyomda.) 283 p. Ill.

(Mai külföldi dekameron.)

Mai japán dekameron.

(Szerk. bev., életrajzok: Thein Alfréd, ford.: Kuni Matsuo, Szergej Elisséeov [Jeliszjev] közreműködésével: Thein Alfréd.) [Bp., 1936], Nyugat. – (Hungária nyomda.) 261 [1] p. Ill.

(Mai külföldi dekameron.)

Mai orosz dekameron.

(Bev.: Illyés Gyula, ford.: Gellért Hugó.) [Bp., 1936], Nyugat. – (Hungária nyomda.) 280 p. Ill.

(Mai külföldi dekameron.)

⁸⁰ E. FEHÉR Pál, *Hazánk: Európa = Szakszervezeti Szemle*, 1985, 10/17.

Buda, Attila – Borbás, Andrea

About a series from the Nyugat Publishing House

The publishing house called Nyugat published a series of six volumes containing foreign literature. The series was unique among Hungarian books published between the world wars, because it selected from European and North American pieces of literature, which were regarded as most significant. The content of the books represents the taste of the editor (Mihály Babits) and administrator (Oszkár Gellért) of the journal entitled Nyugat: the short stories of the authors written in literary traditions and of modern themes are interesting and relevant today, too.

Keywords: Nyugat Publishing House, “Today’s foreign decameron”, series, Babits Mihály, Gellért Oszkár, book publishing.

KÖZLEMÉNYEK

Jacobus de Hungaria, az arab tudomány megismerésének szószólója Elzászban a 15. században. Minden történelmi kutatás közvetlen, vagy éppen indirekt módon, de a jelenkori kérdésekre válaszol. Nyugat-Európában divatnak is tekinthető az az igyekezet, *zelum*, amellyel az egyes országokban élő, főként liberális értelmiségiek igyekeznek bizonyítani, hogy az iszlám már történeti léptékben is jelen volt a nyugati keresztény közösségekben, építő módon járultak hozzá a közösség életéhez. Közép-Európában pedig azt bizonygatjuk, hogy itt is jelen voltak mindig, csak éppen nem feltétlenül örültünk ennek. A mostani magyar kormány meg éppen annak az elképzelésnek a jegyében tevékenykedik, hogy a magyarok a legnyugatibb keleti nép, és nagy gonddal erősíti az ősi időkből ismert, de megszakított kapcsolatokat. A legújabb magyar történelmi regényekben, amelyek a honfoglalás idején, vagy az Árpádok korában játszódnak, sorra bukkannak fel a Magyar Királyságban élt muszlim kereskedők, gyógynövényekhez értő orvosszerű személyek, vagy éppen más értelmiségiek. Ezeket aztán, a regényben, a nyugati keresztényég hirdetői, terjesztői, sőt inkvizítorai, az ősi magyar pogány hagyományokkal együtt tüntették el a Kárpát-medencéből. Hasonló szellemben vannak jelen a regényekben, ahogy a templomosokról szóló irodalomban a muszlim-keresztény testvériség-gondolat szereplői, vagy a Szent Grált őrző keresztény és muszlim hívőkből álló Fény Testvériségének a tagjai. Az éppen az oszmán-török hódításnak is köszönhetően csak nyomaiban fennmaradt magyarországi írásbeli emlékek nem bizonyítják a fentieket, de azokon a területeken sem bizonyítható egy aktív és termékeny együttélés, ahol a források hiánya nem jellemző. Ugyanakkor határozottan érdekes kérdés, hogy mennyire terménynek bizonyultak azok a ritka művelődéstörténeti pillanatok, amelyekben a muszlim és a keresztény, vagy éppen a muszlim, a zsidó és a keresztény kultúra és tudomány művelői aktívan egymás megismerésére törekedtek, együtt gondolkodtak.

Az elzászi értelmiség és az itt élő átlagember a 15. és a 16. században több alkalommal találkozhatott azokkal az információkkal, amelyek a muszlimokra, az arab tudományra, de legfőképpen az oszmán törökökre – életforma, szokások, hadviselés, vallás stb. – vonatkoznak, és a hírforrás a Magyar Királyság volt. Kezdjük az egyik legfurcsább esettel, amely egyben egy európai szinten is érdekes filozófiatörténeti pillanat.

Joseph Knepper figyelt fel 1905-ben¹ az elzászi Bollwiller iskolájában tevékenykedő *Jacobus de Hungariára* egy, Colmarban őrzött kézírata alapján.² A murbachi bencés rendház művelődéstörténeti szerepét vizsgálva Georges Bischoff is kézbevette a kéziratot Barthélemy de l'Andlau életművének bemutatásakor, kiemelve, hogy ez utóbbi hívta a magyarországi Jakab frater a mur-

¹ KNEPPER, Joseph, *Das Schul- und Unterrichtswesen im Elsass*, Strasbourg, 1905, 255; innen idézi INGOLD, Denis, *Notes sur la communauté et les écoles juives de Bollwiller (15ème – 20ème siècles)*, dans *Bulletin historique de la ville de Mulhouse*, 3(1987), 2.

² Colmar, Bibliothèque municipale, MS 48.

bach rendház iskolájába.³ A magyarországi történeti kutatás számára Jacobus de Hungaria ismeretlen személy, jóllehet az említett kézirat meggyőz bennünket arról, hogy Andreas Pannonius⁴ mellett ő a második, akinek saját filozófiai gondolatairól maradtak fenn szövegek.⁵ Nem tudjuk, hogy mikor került Elzászba Jacobus de Hungaria. Az egyetlen fennmaradt, a morálteológiai előadásait lejegyző – említett colmari – kéziratból sejthetően, talán Padovában tanult, és onnan utazhatott Bollwillerbe. Itt alapított egy latin–héber iskolát, amelynek jó híre lehetett, hiszen Barthélemy d’Andlau, a murbachi bencés apát – aki a rendi élet megreformálásában,⁶ és a humanista tanulmányok bevezetésében⁷ is jeleskedett – meghívta Jacobus de Hungariát, hogy alakítsa át a rend iskoláját. Ez utóbbi valóban távozott Bollwiller-ből Murbachba,⁸ a latin, a görög és a héber tanulmányok mellett, javasolta azt, hogy az arab nyelvvel is foglalkozzanak. Élete végén belépett a rendbe, a bázeli rendházban élt, amit egy könyvbejegyzése tanúsít.⁹ Miután Barthélemy d’Andlau a rendi reformok kapcsán Basilius Bessarion bíborossal is kapcsolatban állt,¹⁰ feltehető az is, hogy ő javasolta Jacobus de Hungariát az apátnak.

Térjünk vissza arra gondolatra, hogy a 15. század 70-es éveiben valaki, egy magyarországi származású, vélhetően krisztianizált és nemessé emelt zsidó személy, fél évszázaddal a ‘collegium trilingue’ intézmények megalapítása (Párizs, Leuven, Róma) előtt ‘collegium quadrilingvę’-t javasol. Az erre vonatkozó szöveg így hangzik: „Dixi autem scola latina, quia in Bolwir floret etiam scola et studium judeorum, sed pro dolor!, deficit scola grecorum et saracenorum, quia si

³ BISCHOFF, Georges, „Un monastère sans livres est une prairie sans fleurs” *Bibliothèque et études à l’Abbaye de Murbach sous l’abbatiat de Barthélemy d’Andlau (1471-1477)*, dans *Source(s). Cahiers de l’équipe de recherche Arts, Civilisation et Histoire de l’Europe* (Strasbourg), Nr. 2. 2013. 13–38. (itt: 26–27.)

⁴ A 14. században élt karthauzi szerzetesnek teológiai és morálfilozófiai munkái maradtak ránk, utóbbiban több az eredeti gondolat, mint az ‘imitatio’ (*Két magyar egyházi író a XV. századból, Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus*, Közzéteszik Fraknói Vilmos, Ábel Jenő, Bp., MTA, 1886 (Irodalomtörténeti Emlékek, I). Kritikai kiadásuk folyamatban van.

⁵ *Ortus floridus* (Colmar, BM MS 48. fol. 12v–52v); *Tractatus de quatuor virtutibus cardinalibus cum divisionibus virtutum et subdivisionibus* (Colmar, BM MS 48. fol. 52v–67v); *Materia correspondens libris ethicorum* (Colmar, BM MS 48. fol. 68r–96r); *Tractatus narrationum exemplarium quatuor virtutum cardinalium* (Colmar, BM MS 48. fol. 96v–146r); *Addiciones ad supradicta* (Colmar, BM MS 48. fol. 146r–149r); *Arbor virtutum* (Colmar, BM MS 48. fol. 149v–155r); *Liber quatuor virtutum cardinalium* (Colmar, BM MS 48. fol. 155v–325v)

⁶ Vö. BISCHOFF, Georges, *Recherches sur la puissance temporelle de l’Abbaye de Murbach, 1229–1525*, Strasbourg, Librairie Istra, 1975.

⁷ LEGIN, Philippe, *L’abbé Barthélemy d’Andlau, précurseur de la Renaissance*, dans *Bulletin Annuel de l’Association Châteaux forts et villes fortifiées d’Alsace*, 2007, 79–87.

⁸ „Expliciunt sententiae secundum intentionem Aristotelis super omnes libros decem ethicorum cum certis notabilibus superadditis. Reportata sunt haec in famosa ciuitate Bolwir ubi viget studium latinorum et judeorum per manus Jacobi de Ungaria ad instatiam reverendi patris Bartholomei de Andolo abbatis Morbaciensis” (Colmar, BM MS 48. fol. 96v).

⁹ BELLOVACENSIS, Vicentius, *Speculum historiale*, partes 1–4, Strasbourg, Adolf Rusch, cca. 1473 (GW M50582, Heidelberg UB Signatur: Q 1568 E fol. INC), fol. 1a: „Iste liber est emptus per fratrem Jacobum ordinis sancti Benedicti de Ungaria in Basilea ab inpressoribus”; fol. 2a: „Iste liber est emptus per fratrem Jacobum ordinis sancti Benedicti de Ungaria in Basilea”; fol. 27a: „Iste liber est emptus per fratrem Jacobum de Ungaria ordinis sancti Benedicti in Basilea ab inpressoribus”

¹⁰ BISCHOFF 2013, i. m. 26.

haec adessent tunc omnes secte pueriles mundi ibi adessent.”¹¹ A gondolat fontosságán túlmenően az a kézirat, amely az ő iskolai gyakorlatából származó kommentárokat tartalmaz, jól bizonyítja azt, hogy látókörébe kerültek az arab nyelvből latinra, vagy héberből arab közvetítéssel latinra fordított művek is. A kommentárokról kiválasztott szövegek közt kettő is ilyen, hiszen Martinus de Braga (510/520–579; Pseudo-Seneca),¹² Jean Gerson (1363–1429),¹³ Boetius (480–524)¹⁴ és Sextus Placitus (4. század)¹⁵ mellett Pszeudo-Arisztotelész *De pomo et morte*,¹⁶ illetve Ametus *Epistola de proprietatibus*¹⁷ című művét is tartalmazza a colmari kézirat, Jacobus de Hungaria kommentárjaival.

A murbach-i iskolában tehát tanította a *Tractatus de pomo et morte incliti principis philosophorum Aristotelis (Risālat-al-Tuffāha)* címmel jegyzett szöveget is. Ezt, a szakirodalom mai konszenzusa szerint, a 10. században arabból latinra fordította egy ismeretlen.¹⁸ A halhatatlanságról szóló rész valóban Arisztotelész műve, ám az egész szerzősége nem. Thomas de Argentina (1275–1357), ágostonos szerzetes, prior, *Scripta super quatuor libros sententiarum* című, 1490. évi strasbourgi kiadású művében¹⁹ még Arisztotelész írásának tartja.²⁰ Egy zsidó mítosz szerint Arisztotelész maga is zsidó volt, és adaptálta a zsidó egyistenhitet. Ezt a legtöbben a Pszeudo-Arisztotelész-i *De Pomo* traktátus alapján mondják, annak ellenére, hogy Maimonidész már kétségbe vonta a szöveg kapcsán Arisztotelész szerzőségét. A szöveg hagyomány a mai napig vitatott. Amiben egyezik több filozófiatörténész véleménye, az az, hogy a 13. században a *De Pomo*-t héberből arabra és latinra is lefordították Szicíliában.²¹ A latin fordítás alapja is a héber volt, de a fordító személyében nincsen konszenzus. Vannak, akik Manfred Hohestaufen királyt (1232–1266), II. Frigyes császár fiát jelölik meg fordítóként,²² azonban a többség Bartolomeo da Messina (?–1266) tevékenységének a része-

¹¹ Colmar, BM MS 48. fol. 325v.

¹² *De formula honestae vitae* (Colmar, BM MS 48. fol. 1r–12v.)

¹³ *Arbor de origine iuris et legum* (Colmar, BM MS 48. fol. 326r–329r.)

¹⁴ *Sententiae de consolatione philosophiae* (Colmar, BM MS 48. fol. 329v–371r.)

¹⁵ *Liber medicinae* (Colmar, BM MS 48. fol. 401v–405r.)

¹⁶ Colmar, BM MS 48. fol. 371v–396v.

¹⁷ Colmar, BM MS 48. fol. 397r–401v.

¹⁸ Vö. MARENBO, John, *Later Medieval Philosophy, 1150–1350*, London–New York, Routledge and Kegan, 1987. 50–53. (Greek, Arabic and Jewish philosophy: the translations)

¹⁹ Strassburg, Martin Flach, 1490 (ISTC it00343000)

²⁰ Vö. MARGOLIOUTH, David Samuel, *The Book of the Apple, ascribed to Aristotle, edited in Persian and in English*, in *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, N.S. 24(1892), 187–252; Ioana CURUȚ, *Sentences Commentaries and the role of the Pseudo-Aristotelian 'Liber de pomo' in the 'De intentione Aristotelis' questions about the eternity of the world*, in *Pseudo-Aristotelian Texts in Medieval Thought*. The XXII annual Colloquium of Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale. Cluj, 28–30 September 2016, Universitatea Babeș-Bolyai, Centrul de Filosofie Antică și Medievală, Cluj (előkészületben).

²¹ MELAMED, Abraham, *The Medieval Hebrew 'De Pomo' and the Myth of the Jewish Aristotle*, in *Pseudo-Aristotelian Texts in Medieval Thought*. The XXIIth annual Colloquium of Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale. Cluj, 28–30 September 2016, Universitatea Babeș-Bolyai, Centrul de Filosofie Antică și Medievală, Cluj (en préparation)

²² *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy: From the Rediscovery of Aristotle to the Disintegration of Scholasticism, 1100–1600*, ed. by Norman Kretzmann, Anthony J. D. Kenny, Jan Pinborg, Cambridge–London–New York, CUP, 1982, 62.

ként elemzik. A kérdés legelismertebb szakértője azonban azt is mondja, hogy ez utóbbi egy arabról héberre fordított szöveget használt a latin 'translatio' elkészítésére.²³

A colmari kézirat nem a 10. századi latin szöveget tartalmazza, hanem egy 13. századi fordítást, amelyet, Jacobus de Hungaria szerint is maga Manfred Hohestaufen, II. Frigyes császár fia készített el, a kézirat külön közli a király előszavát is: *Sequitur textus et est prefatio Marfredi(!) regis*.²⁴ Manfréd családi kapcsolatai a magyar Árpád-házi királyokig nyúltak. Legidősebb leánya, Konstanca azzal az Aragónia Péterrel kötött házasságot, aki később III. Péter néven Szicília királya lett, és akinek a szülei II. Jakab aragóniai király és Árpád-házi Jolanta, II. András leánya voltak.²⁵ Jacobus de Hungaria ezt vélhetően nem tudta, vagyis nem állítjuk, hogy ezért is figyelt a Szicíliai Királyság udvarában egykoron folyt fordítói munkára, élénk kulturális életre.

A másik, az arab tudományt a murbachi közösséghez közvetítő szöveg a kéziratban így kezdődik: *Incipit epistola Ameti filii Abrahe nominati filius Mazalarii de proprietatibus... Bona inquit conferat tibi Deus*.²⁶ A kézirat egy másik latin verziója Montpellier-ben található,²⁷ amelyről azt tudják, hogy Ahmed Bin Jaafar Bin Brahim Ibn Al Jazzar Al-Qayrawani (Abú Dzsaafar Ahmed ibn Ibráhím ibn Alí ibn Abí Khálid; Ibn al-Dzsazzár; Algizar; Amatus filius Habrae/Abrahe; 895/898–979/980) arabból latinra fordított műve.²⁸

Azt gondolom tehát, hogy Jacobus de Hungaria kéziratának pusztán felületes olvasata is jelentős adalékokat szolgáltat azzal kapcsolatban, hogy az arab tudomány, a 15. század utolsó harmadában, milyen formában gazdagította az elzászi értelmiségiek látókörét.

MONOK ISTVÁN

²³ KOTZIA, Paraskevi, *Peri tou Melou e peri tes Aristotelous Teleutes (Liber de Pomo sive de Morte Aristotelis)*, Thessalonike, Ekdoseis Thyrathen, 2007 (Philosophia, 12); KOTZIA, Paraskevi, 'De Hebrea lingua transtulimus in Latinam': *Manfred of Sicily and the pseudo-Aristotelian 'Liber de pomo'*, in *Translating at the Court: Bartholomew of Messina and Cultural Life at the Court of Manfred of Sicily*, ed. by Pieter De Leemans, Leuven, LUP, 2014 (Medievalia Lovaniensia, 1, XIV), 65–90.

²⁴ Colmar, BM MS 48. fol. 373r.

²⁵ BERGMANN, Arnold, *König Manfred von Sizilien, Seine Geschichte vom Tode Urban IV. bis zur Schlacht bei Benevent, 1264–1266*, Heidelberg, 1909, Carl Winter (Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, 23).

²⁶ Colmar, BM MS 48. fol. 397r.

²⁷ Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section Médecine, H 277: *Epistola Ameti filii Habrae nominati filius Macelariorum de proprietatibus ad quemdam consanguineum suum. Conferat tibi Deus mores*

²⁸ SANNINO, Antonella, *Altri due testimoni manoscritti de 'De mirabilibus Mundi'*, dans *Bruniana et Campanelliana*, 18(2012), nr. 2. 691–696 (ici: 693, 695).

Két kötet a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár környezetéből.* „Az a meggyőződésünk, hogy az erdélyi, magyarországi és szlovákiai gyűjtemények régi könyvanyagának tervszerű átvizsgálása annyit napfényre hozna mind a fejedelem, mind pedig a kollégium használatában volt kötetekből, amennyi lehetővé tenné a jelenleginél megalapozottabb vélemény alkotását egyrészt az eredeti gyűjtemény, másrészt a későbbi gyarapítások jellegéről.” Jakó Zsigmond fejtette ki e véleményét a Bethlen Gábor alapította gyulafehérvári fejedelmi és kollégiumi könyvtár történetét feltáró tanulmányának¹ zárszavában.

Az elmúlt év szisztematikusan kutatómunkája során két olyan kötetre bukkantunk, amelyek vélhetőleg a Bethlen- és Rákóczi-kori gyulafehérvári udvarban voltak, illetve annak könyves műveltségéről árulnak el adatokat.

A Pápai Református Kollégium könyvtárában őrzik Kálvin Intitúciója 1569-es genfi kiadásának egy példányát.² A kötetről először Köntös László adott hírt 1996-ban,³ ám a tanulmány nem kapott széles szakmai nyilvánosságot, így a fejedelmi könyvtárra vonatkozó adatai sem kerültek be a tudományos köztudatba.

Az Intitúciót – a supralibros tanúsága szerint – 1573-ban kötötték míves fatáblás német reneszánsz bőrkötésbe, amelynek első táblájára Luther, a hátsóra Melanchthon portréját nyomták. Az első tulajdonos monogramja L SZ, ami mögött nagy valószínűséggel magyar értelmiségit sejtünk. 1573 körül viszont egyetlen ilyen névbetűvel rendelkező magyarországi diák sem tanult Németország valamely egyetemén.

A supralibrosokban szereplő monogramok feloldásának módszertanát korábbi írásunkban⁴ részleteztük. Eszerint a datált supralibrosokban szereplő névbetűket össze kell vetnünk az illető időpont magyar peregrinusainak jegyzékével, és ha van egyezés, a kötet első tulajdonosa nagy valószínűséggel hazai diák volt, ő vásárolta, kötötte és hozta haza, egyszóval kapcsolta be magyarországi tudományos körforgásba. További kutatásaink során viszont több olyan kötettel találkozunk, amelyet a kötetítő – Németországban (elsősorban Wittenbergben) tanuló diák – nem saját használatra, hanem ajándékba vásárolt, és ennek megfelelően a táblára nem a saját, hanem a megajándékozott személy monogramját nyomták. Mindössze két példát említünk: A nagyszebeni Brukenthal-könyvtárban őrzik Kálvin Ézsaiás próféta, illetve a kispőféták könyveihez írott kommentárjainak kolligátumát.⁵ A kötet tábláján a következő bejegyzést olvassuk: „Venerabili dno Gregorio Zegedino pastori fideli Debr[eciniensi]...”, a könyv tábláján pedig G Z / 1559 supralibrost. A dedikációt sajnos részben kivakarták, így az ajándékozó személyét nem ismerjük. Szerencsésebb helyzetben vagyunk annak a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában őrzött Béza-kolligátumnak⁶ az esetében, amelynek ajándékozási

* A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma Szegedi Kis István ösztöndíja támogatta.

¹ JAKÓ Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka* = Uő, *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1976, 207.

² CALVIN, Jean, *Institutio christianae religionis*, Genevae, Franciscus Perrinus, 1569. A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei. Jelzete: K III 455.

³ KÖNTÖS László, *Kálvin-irodalom a Pápai Tudományos Gyűjteményekben = Honnan hová? Kálvin-konferencia, Balatonfüred 1995. április 4–6.* szerk. Márkus Mihály, Karasszon István, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, 1996. 124.

⁴ ÖSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora-újkorai Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 10–11.

⁵ CALVIN, Jean, *Commentarii in Isaiam prophetam*, Genevae, Johannes Crispinus, 1559 + Uő, *Praelectiones in Duodecim Prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, Johannes Crispinus, 1559 – Brukenthal Múzeum könyvtára, Nagyszeben. Jelzete: V III 611–612.

⁶ BÉZE, Théodore de, *Quaestionum et responsionum christianarum libellus*, [Genevae], Eustathius Vignon, 1584 + Uő, *Quaestionum et responsionum christianarum pars altera*, Genevae, Eus-

felirata épen fennmaradt: „Reverendo, juxta ac conspicuo uiro cum ob doctrinam eximiam, tum piet[a]tem vere Christiana[m], domino Balthasar C. Sima[n]dio Teomystae apud laudatos Carolienses vigilantissimo [!] Michael S. Ovarinus Witeberga rediens observa[n]tiae ac gratitudinis ergo munusculu[m] hoc levidense donabat, mense 7bri Anno Salvatoris 1598.” A supralibros (BAL SIM / 1598) pedig egyértelműen a megajándékozott nevének (monogramnál terjedelmesebb) rövidítése.

Visszatérve a Pápán őrzött kötethez, az L SZ monogram alighanem itt is inkább a megajándékozottat, mint a kötetet rejt, ám dedikációs bejegyzés hiányában csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Úgy érzem viszont, hogy nem haszontalan néhány lehetőség felvillantása. 1573-ban élő és működő hazai értelmiségit kell keresnünk. Az SZ betűvel kezdődő családnév magyarajkú tulajdonosra utal, kizárva ezzel a németajkúakat. A Ladislaus, Laurentius, Lazarus, Leonhardus, Lucas és Ludovicus nem túlságosan gyakori keresztnév, így az ismert, 1573-ban élő, ilyen monogramú értelmiségiek a következők:

1. **Szegedi Lajos**, aki 1525-ben iratkozott be a krakkói egyetemre, 1541 körül Székesfehérváron működött, 1553-ban a bécsi egyetem tanára volt, majd Krasznán (?–1556–?), Désen (?–1564) volt plébános, Kolozsváron (1564–1565) magyar prédikátor, Tordán (1567–1568–?) és Szászvároson (?–1579–?) lelkipásztor. Részt vett a Heltai kiadásában megjelenő Újszövetség-fordítás elkészítésében. Anitritárius meggyőződése 1567-től mutatható ki, 1568-ban a gyulafehérvári hitvita egyik szentháromságtagadó arbitere volt, 1579-ben a Dávid Ferenc-ellenes unitárius körhöz tartozott.⁷

2. **Szegedi Lőrinc**, aki Wittenbergben (1562–1564–?) és valamelyik balti-tenger-parti egyetemen tanult, Békésen (1567–1570–?), Szatmáron (1575–1592–?) és Abaújszántón (?–1594–1596 mh.) volt lelkipásztor. Szatmári szolgálatával egy időben esperes volt. Az 1569-es váradi hitvitán a „háromságosok” táborában vett részt, 1570-ben Békésen a szentháromságtagadókkal disputált.⁸

3. **Szikszai Mező Lukács**, aki Wittenbergben (1558–1561, 1562) tanult, időközben Zürichben, Itáliában és Angliában is megfordult. Itthoni működéséről semmit nem tudunk.⁹

Szikszai Mező Lukácsot tartjuk legkevésbé valószínű feloldásnak, ugyanis az ő monogramjában ott kellene lennie az M. betűnek is, az itthoni működését övező homály tovább növeli bizonytalanságunkat.

A kötetben számos széljegyzetet találunk, ám ezek mindegyike tartalmi vonatkozású, és – bár van közöttük szentháromságtannal, illetve pelagianizmussal kapcsolatos is – nem állapítható meg belőlük, hogy az olvasó egyetértett a genfi reformátor tanításával vagy éppen ellenezte azt. Így a margináliák nem segítenek a kérdés eldöntésében.

A küldés évszáma, illetve a kötés talán adhat néhány támpontot. 1573-ban a Németországba igyekvő diákok előtt már köztudott lehetett mind Szegedi Lajos, mind Szegedi Lőrinc „felekezeti” hovatartozása (ekkor talán már beszélhetünk Erdélyben ilyenről). Mindketten jelen voltak az Erdélyi Fejedelemségben zajló Szentháromság-vita két legjelentősebb momentumának egyikén, és nyíltan letették voksukat valamely tábor mellett. Így azt még el tudnánk képzelni, hogy 1573-ban Szegedi Lajosnak valamely famulusa Intitúciót küld. (Ismerünk ugyanis néhány unitárius értelmiségit, aki ebben a korban birtokolta Kálvin főművét.) Azt viszont kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy éppen Luther és Melancthon portréit nyomatta volna rá.

tathius Vignon, 1581 + Uő, *Tractatio de polygamia*, Genevae, Eustathius Vignon, 1573 + Uő, *Tractatio de repudiis et divortiis*, Genevae, Eustathius Vignon, 1587 – A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának őrzésében. Jelzete: R 83154–83156.

⁷ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. kiadás, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 584.

⁸ SZABÓ András, *Coetus Hungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017, 349–351.

⁹ Uo., 382–383.

Viszont Szegedi Lőrinc esetében ez sokkal könnyebben elképzelhető, ugyanis református körökben Lutherhívők mindvégig a „reformáció atyjának” tartották, és leszámítva a felső-magyarországi német–magyar vegyes lakosságú településeken (pl. Kassán) zajló vitákat, valamint a „kriptokálvinista” németajkú lelkészek 16. századvégi vegzálását, a felekezeti képződés e korszakában jelentős ellentétekről nincs tudomásunk. 1573-ban Lőrincünk Békésen vagy Szatmáron működött, egyik település sem tartozik ezen „ütközőzónák” közé, így a Kálvin-kötetre nyomott Luther-portré sem kelthetett felháborodást vagy megbotránkozást.

Szászváros és Gyulafehérvár földrajzi közelsége Szegedi Lajos irányába billentené el a mérleget, ám két ténnyel számolnunk kell. Básta pusztításai éppen Erdélynek ezt a részét érintették leginkább, itt kevés gyűjtemény élte túl a századfordulót. Bethlen fejedelemsége idején pedig nagyon sok partiumi református lelképásztor kapott hivatalt Belső-Erdélyben, akik természetesen könyvtárakat is hoztak magukkal. Az erdélyi történelmi könyvtárakban se szeri se száma, az olyan 16. századi nyomtatványoknak, amelyeket partiumi peregrinusok vásároltak, majd a 17. század első harmadában új tulajdonosaikkal Erdélybe kerültek.

A kötet következő felbukkanása már a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárhoz köthető. 1635 januárjában már az udvarban volt, ugyanis valaki – több Kálvin-művel együtt – kölcsönvette a következő szöveg kíséretében:

„A[nn]o 1635 Die 24 Januar[ii] hos libros mutuo accepi ab Ill[ustrissi]mo ac Ex[cellentissi]mo Principe D[omi]no meo: Institut: Jois. calvin:[!], Praelect: in Daniel:, Tract: Theologic: oes, Epistol: ac Respons:, Comm: in Pentateuch:, Harmon: Evangelist:” – [az utolsó öt tétel összekapcsolva és utánaírva] „in fol: g[...]. Jos. Reddidi A[nn]o dicto 3. Juny Albae Juliae.”¹⁰

A bejegyző sajnos adós maradt nevének leírásával. Kilitétét illetően csupán találgathatunk. Olyan személyről lehet szó, aki 1635 januárja és júniusa között I. Rákóczi György gyulafehérvári udvarában vagy közelében működött, esetleg bejáratos volt az udvarba. A megszólítás alapján pedig Rákóczinak feltétlen híve volt. Mivel kizárólag teológiai munkákat kölcsönzött, nagy valószínűséggel teológus képzettségű személlyel, lelképásztorral vagy tanárral van dolgunk, de nem zárhatjuk ki a széles műveltségű világi értelmiségieket, udvari tudósokat sem.

A legkézenfekvőbb Geleji Katona István személye lenne, aki 1622-től 1649-ben bekövetkezett haláláig volt udvari lelkész, majd 1633-tól esperes és püspök, a fejedelem hűséges embere.¹¹ Az ő kézírását viszont könyvbejegyzéseiből ismerjük,¹² és egyértelműen kijelenthetjük, hogy nem ő a kölcsönző.

Szóba jöhetnek továbbá a Collegium Academicum professorai: Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philipp Piscator, az iskola két akadémikus rektora, Szigeti Bene Ferenc¹³ és Taracközi Ferenc¹⁴, valamint Bojti Veres Gáspár udvari történetíró és Barsi Mihály könyvtáros. Az említett értemiségek közül mindeniknek maradt fenn autográfja, ám sajnálatos módon egyikük kézírását sem tudtuk megfeleltetni az idézett bejegyzéssel. (Külön köszönjük Latzkovits Miklós, illetve Bogdándiné Gálfi Emőke segítségét, akik rendelkezésemre bocsátották az említett személyek kézíratairól készült fényképeiket.)

Továbbá három környékbeli esperes, Uzoni Jankó Boldizsár a Hunyad–Zarándi, Dengelegi Bíró Péter az Enyedi, illetve Dési István a Küküllői egyházmegye előljárói – mindhárman akadémia

¹⁰ A szöveg a kötet első táblájának belső oldalán található.

¹¹ ZOVÁNYI 1977, i. m. 213–241.

¹² Fényképes ismertetésüket lásd: OLÁH Róbert, *Idősebb Geleji Katona István könyvei a Teleki-Bolyai Könyvtárban = A Telekiek és kultúra*, szerk. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2017, 57–90.

¹³ HEREPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Bp., Szeged, 1965, 192.

¹⁴ TONK Sándor, *Rozgonyi Varga János önéletrása = Lymbs, Művelődésörténeti Tár*, 6(1992), 153.

járt, tudós lelkipásztorok – írásképevel sem egyezik a bejegyzés. Sajnos ennek a kérdésnek a meg lehetősége időigényes – írásminták keresésével járó – vizsgálatát eredmény nélkül kell lezárunk. Csupán remélni tudjuk, hogy a későbbiekben fény derül a kölcsönző kilitére.

A bejegyzésből viszont kiderül – és témánk szempontjából talán ez a legfontosabb –, hogy a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár jelentős Kálvin anyaggal rendelkezett. Ott volt az éppen bemutatott *Institúció*-kötet, Kálvin teológiai traktátusainak gyűjteménye, kiadott levelezése, illetve a Mózes öt könyvéhez, Dániel próféta könyvéhez és az evangéliumokhoz írott kommentárja. (A tételek részletes feloldását lásd a cikk végén.) Ez a kis jegyzék viszont nem azt jelzi, hogy csak ennyi Kálvin-munka volt a gyűjteményben, hanem azt, hogy legalább ennyi volt.

Így az összehasonlítás is csak részeredményekhez vezethet. Sajnos nem áll rendelkezésünkre ebből az időszakból erdélyi intézményi könyvtár állományjegyzéke, ezek többnyire a 17. század 60-as éveiből maradtak ránk. A nagyobb partiumi intézmények közül egyedül a Sárospataki Református Kollégium könyvtárának maradt fenn ilyen korai jegyzéke. 1623-ban tíz Kálvin-kiadvány, öt (a Mózes öt könyvéhez, Ézsaiás, Jeremiás, illetve a tizenkét kispap próféta könyvéhez, valamint az evangéliumokhoz írott) kommentár, az *Institúció* és a levélgyűjtemény egy-egy, illetve a traktátusok gyűjteményének (*Opuscula omnia*) három példánya volt a bibliotékában.¹⁵ A kettőt összevetve nem kizárt, hogy jegyzékünk a fejedelmi könyvtár minden Kálvin-művét felsorolja.

Kötetünk további sorsát 65 évig homály fedi. 1700-ban bizonyos Miskolczi Mihály tulajdona volt. Róla annyit tudunk, hogy 1687-ben vagy 1688-ban iratkozott be a Gyulafehérvárra menekült Sárospataki Kollégiumba,¹⁶ 1699-ben pedig Vizsolyban volt lelkipásztor.¹⁷ Tőle bizonyos Pap Istvánhoz került, aki 1704-ben Tasnádi István nagyborzsovai (1697–1704–?) lelkésznek¹⁸ ajándékozta. 1713-ban újabb tulajdonos jegyezte be a nevét, ám azt később az olvashatatlanság átírták. 1753-ban pedig Szőnyi Balog Istváné, a dunamelléki Páty lelkipásztoráé (1753–1781)¹⁹ lett. Valószínűleg tőle, vagy örökösétől került Pápára.

A másik kötet a Kárpát-medence keleti szélén, Sepsiszentgyörgyön bukkant elő a Sepszi Református Egyházmegye könyvtárában. A gyűjteményről meglehetősen keveset tudunk. Az egyházmegye 1858. március 1-én tartott parciális zsinata elhatározta „egy egyházvidéki könyvtár felállítást”.²⁰ A könyvtár alapítása kapcsolatban lehet Kovásznai Gocz Lajos (1789–1857) bardoci segéd- (1817–1822), majd rendes lelkész (1822–1857)²¹ 1857-ben bekövetkezett halálával, akiről mindeddig csupán feltételezzük, hogy több generációs gyűjtés eredményeképp létrejött családi bibliotékáját a Sepszi egyházmegyének ajándékozta. A könyvtár szabályzatát 1892-ben dolgozták át és fogadták el. Ekkor a Protestáns Közlöny hasábjain meg is jelent annak teljes szövege. Sajnos a szabályzat nem mond semmit a bibliotéka állományáról, a bevezetőben egyetlen mondat utal annak történeti értékére: „Egyházmegyénk papsága könyvtárunkban oly kincset bir, melylyel[!] méltán

¹⁵ FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András, *Partiumi könyvesházak 1623–1730*, Bp., Szeged, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1988, 17–18, 20, 24, 35–36.

¹⁶ HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, 1998, 131, 133.

¹⁷ UGRAI János, *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei*, Sárospatak, Tiszaújláros, Kézirat, 45.

¹⁸ Lelkeszi adattár a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárban (I.8.d. – Tiszántúl).

¹⁹ Lelkeszi adattár a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárban (I.8.d. – Dunamellék).

²⁰ r. I., *Sepsiszentgyörgy*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1(1858), 243.

²¹ TÓTH Levente, Háromszék református egyházi elitje a 19. században (1800–1914) = *Elittek Háromszéken a 19–20. században, A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői*, szerk. NOVÁK Csaba Zoltán, Csíkszereda, Pro-Print, 2015, 47.

dicsekedhetik.”²² A gyűjtemény tudományos feldolgozása ezidáig nem készült el, anyaga 2013-ig kartondobozokban hevert az esperesi hivatal tetőtéri szobájának padlóján. 2013 májusában Sipos Gáborral polcra tettük. 28 nyomtatványt kitevő 1650 előtti állományát ez év januárjában sikerült részletesen megvizsgálni. (Ennek az állományrésznek a katalógussal ellátott bemutatása hamarosan napvilágot lát a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet egyik tanulmánykötetében.)

E vizsgálat során figyeltünk fel William Whitaker (1548–1595) cambridge-i professzor *Opera theologica*-ja két kötetének, 1610-ben Genfben megjelent kiadói kolligátumára.²³

A nyomtatvány 1617-ben kapott kartontáblás pergamenkötést. Első táblájának külső részére a C V B / 1617 supralibrost préselték. Az 1617-ben külföldön tanuló magyarországi diákok névjegyzékével összevetve a supralibros monogramját, az a következőképpen oldható fel: Casparus Veres Bojtinus.

Bojthi Veres Gáspár életrajzát Heltai János közölte a Heidelbergben tanult hazai diákok adattárában. Eszerint 1613-an subscribált Debrecenben, Heidelbergben (1617, 1619–1620) peregrinált, Marosvásárhelyen (1620–1621, 1622–1623) volt rektor, majd rövid ideig Gyulafehérváron (1623–?) tanár. 1625-től a fejedelmi udvarban tevékenykedett requisitorként, udvari történetíróként és diplomataként. 1640-ben még élt.²⁴ Nagy szerepe volt a Collegium Academicum megerősítésében.

Könyvtáráról nem maradt fenn jegyzék. Feltételezzük, hogy magánkönyvtárát az udvarban is használta, és az is megkockáztatható, hogy halála után ez a fejedelmi bibliotékába került. Így jelen kötetről is sejthetjük, hogy a híres – 1658-ban szétszóródott – fejedelmi gyűjteményhez is lehetett köze. Mindezt csupán feltételes módon fogalmazzuk meg, ugyanis a kötet egyetlen bejegyzése sem utal erre. Ellenben olyan posessorjegyet sem találtunk, amely arra utalna, hogy Bojti még életében túladott volna rajta.

A kötetben nincs intenzív használatra utaló nyom, széljegyzet, aláhúzás stb.

A címlapon a következő kivakart és nehezen értelmezhető 17. századi posessorbejegyzést olvashatjuk: „Rupes [...] Steph[...] Anno [...] const[...]”. Sajnos éppen a lényeges részeket, a tulajdonos családnevét és megszerzés évszámát az olvashatatlanságig kivakarták.

Az előzéklapon már csak a 18–19. századok fordulójára keltezhető jelegyzést olvashatunk: „Kovácsnai mpr. Jósef. Nunquam Bella piis nunquam certamina desunt. / Et quo cum certet mens pia semper habet”. Kovácsnai Gocz József, Gocz Gábor lelkipásztor fia 1773-ban született Szárazajtán. 1783-tól Székelyudvarhelyen, 1789-től pedig Enyeden tanult. 1794-ben ordinálták. A Fehér megyei Hariban (1794–1799), a Hunyad megyei Hosdátan (1799–1801) és a Kis-Küküllő menti Magyarbényén (1801–1836 mh.) szolgált lelkipásztorként. 1816-tól haláláig az újonnan alakult Nagyszebeni egyházmegye jegyzője volt.²⁵ Az egyházmegyei könyvtár alapját képező Gocz-gyűjtemény jeletős része az ő szerzeménye.

A fentiekben két olyan újonnan előkerült kötetet ismertettünk, amelyeknek köze volt a gyulafehérvári fejedelmi udvar könyvtárához. Egyikről bizton állíthatjuk, hogy a gyűjteményhez tartozott, sőt további öt társának a címét is megőrizte. A másik csupán az igen hűséges udvari ember, Bojthi Veres Gáspár személyével hozható kapcsolatba. Mind a hét (két példány-szinten, illetve öt jegyzékből) nyomtatvány teológiai munka. Feltűnő, hogy mind Kálvin művei, mind Whitaker írásainak gyűjteményes kötete Genfben jelent meg, és az sem mellékes, hogy a két ismert művet hazai tulajdonosaik Wittenbergben, illetve Heidelbergben vásárolták. Ez azt is jelzi, hogy Kálvin teológiája

²² BENEDEK Árpád, *A sepsii egyházmegyéből* = *Protestáns Közlöny*, 22(1892) 103, 111, 119–121.

²³ WHITAKER William, *Opera theologica. Tomus primus + Tomus alter*, Genevae, Samuel Crispinus, 1610 – USTC 6702957. A Sepsí Református Egyházmegye könyvtára. Jelzete: I/14.

²⁴ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1980, 345–346.

²⁵ KÖBLÖS Zoltán, *Kovácsnai Gotz József családi följegyzései 1773–1836* = *Genealógiai Füzetek*, 10(1912), 14–15. A Hosdái Református Egyházközség Vizsolyi Bibliájának (ma a kolozsvári Protestáns Teológiai könyvtárban őrzik) kéziratos bejegyzései.

wittenbergi közvetítéssel, vagy éppen szűrőkön keresztül érkezett Erdélybe. Whitaker kiadványának sorsa még érdekesebb: A brit teológus e gyűjteményes kötete nem hazájában, hanem Genfben jelent meg, a kiadványt pedig Heidelbergben vásárolta és köttette az értelmiségi pályára készülő debreceni diák. Kettős közvetítéssel (vagy szűrővel?) van tehát dolgunk.

Függeléként közöljük a könyvjegyzéket és az egyes tételek feloldásait. Feloldáskor *A Kárpát-médenice Kora Újkori Könyvtárai* című sorozatot tekintettük mintának: Az első sorban a szerző neve szerepel, zárójelben születési és elhalálozási ideje. A második sorban a nyomtatvány címe, első kiadásának helye és éve, illetve a nyomtatványnak a megfelelő nemzeti, regionális vagy személyi bibliográfiában, illetve az *Universal Short Title Catalog*ban szereplő száma. Utóbbit csak akkor használtuk, hogy ha a megfelelő nemzeti bibliográfia nem elérhető, nem számozott vagy nem találtuk ott meg. A harmadik sorban a mű további kiadásainak helyét, évét, valamint bibliográfiai számát tüntettük fel.

Ao 1635 Die 24 Janu[arii] hos libros mutuo accepi ab Ill[ustrissi]mo ac Ex[cellentissi]mo Principe D[omi]no meo:

Institut: Jois. Calvin:

Jean Calvin (1509–1564)

Institutio christianae religionis, Genevae, 1569 – BiblCalv 69/1, GLN-808

A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek könyvtára, jelzete: K III 455.

in fol: g[...]os.

Praelect: in Daniel:

Jean Calvin (1509–1564)

Praelectiones in librum prophetiarum Danielis, Genevae, 1561 – BiblCalv 61/20, GLN-508

További kiadásai: Genevae, 1571 – BiblCalv 71/2, GLN-833; Genevae, 1591 – BiblCalv 91/1, GLN-1041

Tract: Theologic: oes

Jean Calvin (1509–1564)

Tractatus theologici omnes. In libros Senecae De clementia commnetarii, Genevae, 1576
BiblCalv 76/7, GLN-868

További kiadása: Genevae, 1597 – BiblCalv 97/4, GLN-1085

Epistol: ac Respons:

Jean Calvin (1509–1564)

Epistolae et responsa. J. Calvini vita a Theodoro Beza descripta, Genevae, 1575 – BiblCalv 75/1, GLN-852

További kiadása: Genevae, 1576 – BiblCalv 76/1, GLN-859

Comm: in Pentateuch:

Mosis Libri quinque cum commentariis, Genevae, 1563 – BiblCalv 63/16, GLN-636

További kiadásai: Genevae, 1573 – BiblCalv 73/1, GLN-842; Genevae, 1583 – BiblCalv 83/4, GLN-962; Genevae, 1595 – BiblCalv 95/3, GLN-1069

Harmon: Evangelist:

Jean Calvin (1509–1564)

Harmonia ex tribus Euangelistis composita, adiuncto seorsum Iohanne, [Genevae], 1555 – BiblCalv 55/9, GLN-327

További kiadásai: Genevae, 1560 – BiblCalv 60/6, GLN-451; Genevae, 1572 – BiblCalv 72/3, GLN-839; Genevae, 1582 – BiblCalv 82/3, GLN-949; Genevae, 1595 – BiblCalv 95/2, GLN-1068

Reddidi A[nn]o dicto 3. Juny Albae Juliae.

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

FIGYELŐ

Isten (kényszer)zubonyban. Vincenzo Lavenia, *Dio in uniforme, Cappellani, catechesi cattolica e soldati in età moderna*, Bologna, il Mulino, 2017 könyve kapcsán. A címben jelzett szójáték nem öncélú, hanem mint alább látni fogjuk, jelzi az egyháznak, történelmi korszakoktól függetlenül, valláserkölcsei megfontolásból fakadó elutasító álláspontját az erőszakhoz és a vérontáshoz, amelyeket ugyanakkor, szintén történelmi korszakoktól függetlenül és végül mindig, legitimálni kényszerült. Ebben benne rejlik az is, hogy a kényszerből végül is felvállalt szerep, a háború elfogadása, sőt az arra való buzdítás, egyformán kényszerítő erőként vetette fel az egyház intézményesített szerepét mind a hadseregben, mind az erőszakszervezetekben.

Vincenzo Lavenia legújabb könyve nyolc fejezetben tárgyalja az egyházi személyek tábori szolgálatát, illetve annak intézményesülését, az ezzel párhuzamosan megszületett katekizmusokat, illetve ennek korabeli irodalmát, végig kísérve a jelenséget korai újkori eredetétől kezdve egészen a nemzetállamok koráig. A szerző figyelme nemcsak a katolikus, hanem a protestáns gyakorlatra is kiterjed, felekezeti szempontból tehát igyekszik átfogó képet adni a tábori lelkészségről – magyarországi terminológia alapján nevezzük így –, valamint az ezzel kapcsolatos igen gazdag katekizmusokról, illetve katekizáló irodalomról. Megjegyzendő, hogy protestáns gyakorlatra utaló leírást elsősorban az angolszász területekről nyerünk.

A bevezető inkább a kötet első fejezetének tekinthető, mivel itt nemcsak a mű megírásának céljáról, a témáról vagy a módszertanról esik szó, hanem a fejezetekben említett és elemzett szerzők egy része, illetve az ő munkásságuk már itt elég alaposan bemutatkozik. Lavenia tárgyalja a háborús szókincs vallásos jegyeit, illetve a katolikus klérus és a háború közti kapcsolatot veszi vizsgálat alá. Kissé előrébb más oldalról megközelítve pontosítja, hogy valójában mi is volt annak az intellektuális izgalomnak az alapja, ami miatt végül megírta a könyvet. A 20. oldalon azt olvassuk, hogy nem csupán arról van szó, hogy az egyház a kora újkortól kezdve (amit a hadügyi forradalom folyamataként határoz meg) hogyan próbálta igazolni az erőszakot, felhasználni és modernizálva a keresztes és a lovagi eszmét a megváltozott körülmények között, hanem az is, hogy az erőszakot hogyan próbálták kanalizálni. Hogyan kívánták hasznosítani a gyilkolás vágyát, illetve, másik oldaláról nézve a problémát, hogyan próbálták határok közé szorítani a katonák által a háborúban és táborozás közben buzgón gyakorolt, és – az erasmusi ihletésű szatíra eszközével kifigurázott – rablást, a párbajt, a nemi erőszakot, bujálkodást, istenkáromlást, bigámiát, babonaságot, szentségtörést, istentelenséget. Ezzel összefüggésben pedig kifejti, hogy a jogos kritikák megfogalmazása után milyen alternatívát kívántak a katonák elé állítani, vagyis, hogy az ideális katonának miféle portréja bontakozik ki az elemzett irodalomban.

Az említett célkitűzés alapján a szerző kétféle típusú irodalmat elemez: egyrészt a tisztek, sőt az egyszerű katonák számára írt művecskéket, amelyeket katekizmusként definiál, megkülönböztetve ezeket azoktól a kézikönyvektől, amelyek szintén a harcba induló katonák számára készültek, vagyis a harcra buzdító, lelkesítő szövegeket. Ezen kívül említi még azokat a könyveket, amelyek a klérus harctéri szolgálatának, mint például a tábori lelkészek ('cappellani militari') missziói, a

kórházi szolgálat, a tábori konfraternitások, illetve egyéb egyesületek megalakítása kapcsán születtek. Ez utóbbiak nem a katonáknak, hanem a tábori lelkesítő szolgálatba induló klerikusoknak, szerzeteseknek születtek.

Megelőlegezve vizsgálatai eredményét, már itt leszögezi, hogy ennek az irodalomnak a megszületésében, a tábori szolgálat intézményének felállításával együtt, elévülhetetlen szerepet játszott a jezsuita rend, az előzőben pedig a rend mellett a Justus Lipsius által fémjelzett neosztoicizmus. Az előbbinek köszönhetjük az első katonák számára írt katekizmusokat, illetve a 'soldato christiano (miles christianus)' középkori gyökerekből fel- és megújított alakját. Ez a portré a vallásháborúk és törökellenes harcok tüzeiben született meg, amelynek következtében két évszázadon keresztül virágzott ez a fajta irodalom. A jezsuiták másik nagy alkotása a táborban szolgáló rendtagok által életre hívott társaságok voltak, amelyek az ott szolgáló katonákat gyűjtötték konfraternitásokba. Érdekeséggént említem meg, hogy a katekizmus-irodalom, valamint a konfraternitások megszületésénél két olyan nevet említhetünk, akik közül mindkettő közvetlenül összefüggésbe hozható Magyarországgal.

Antonio Possevino Báthory István lengyel király udvari papjaként és diplomatájaként végzett tevékenysége, valamint erdélyi missziói és ottani szerepe régóta ismertek, és szerencsére jelentős részben megmaradt kiterjedt levelezésének köszönhetően igen jól dokumentáltak. Lavenia két művét emeli ki, az egyik, az *Il soldato Christiano*, lengyelországi és erdélyi szerepvállalása előtti a másik, a *Biblioteca selecta* azután keletkezett. Idézi még a velencei szenátus előtt mondott *Discorsióját*, amely szoros összefüggésben Báthory és az egymást követő pápák, XIII. Gergely, V. Sixtus által közösen tervezett grandiózus törökellenes, keresztesháborús vállalkozásokkal, felvázolta a katonai szemináriumok létesítésének tervét a keleti, ortodox és tatár területekkel érintkező régiókban. Nyilván ez lehetett az a kapcsolódási pont, amely a másik személyt, Thomas Saillyt köti egyrészt Lavenia témájához, másrészt Possevinóhoz és hozzánk, magyarokhoz. Sailly brüsszeli születésű volt, Possevino titkáráként fordult meg nálunk, amit az is bizonyít, hogy rendtársának az erdélyi misszióról készült éves jelentései ('annuae litterae') éppen Sailly kéziratában őrződtek meg a jezsuiták római levéltárában.

Justus Lipsius két művét idézi Lavenia, az egyik a *Monita*, a másik a jóval ismertebb *Politico-rum libri sex*. Lipsius és a neosztoicizmus hatása jóllehet ugyanabba az irányba mutat, mint a jezsuitáké, mégis egészen más alapokon fejtette ki a hatását a katonák táborbéli viselkedésével kapcsolatos irodalomra. Az ő ideális katonája nem 'miles christianus', hanem 'miles perpetuus'. A tudós németalföldi szerző ugyanazt a problémát másik oldaláról közelíti meg. Műveiben arra keres megoldást, hogyan lehetne megvalósítani a közbékén nyugvó ideális kormányzatot, amelynek alapja a szigorú erkölcsi elvek alapján szervezett és működtetett állandó hadsereg. Possevino mindezzel nem foglalkozott. Ez az új típusú hadsereg, nem zsoldosokból, hanem hazai katonákból, hazafiakból, ha nem is a szó 19–20. századi értelmében, tevődik össze. Az önkéntes, és szolgálatáért fizetést kapó katona talán jobban nevelhető, következőképpen könnyebben rávehető azoknak a szörnyűségeknek az elkerülésére, amelyeknek az egyébként a katolizált Lipsius a szemtanúja volt a németalföldi polgárháború poklában. Az új típusú katonához új típusú hadsereg illett, ezt a munkát Lipsius pátriájában nem a katolikus, hanem éppen a fordítva, a velük szembenálló orániai párt prominensei vitték végbe, amely később a szintén protestáns Gusztáv Adolf szintén új típusú hadseregének mintája is volt, annak morálfilozófiai konzekvenciáival együtt.

Lipsius katonája sztoikus harcos, Possevinóé a keresztes vitéz egy újabb kiadása. Modellje ugyanúgy és ugyanazon háborús tapasztalatok nyomán született meg, mint Lipsiusé. De míg a németalföldi szövegeiben például a lelkiismeret kapcsán nem találjuk meg a kortárs katolikus morálfilozófia Róma által támogatott szerzőit, hanem helyette Senecát és Cicerót kapjuk, addig például a minorita Francesco Panigarola a katonákat a harcra szellemi és lelki úttravalóval ellátni szándékozó *Specchio di guerra* című, 1595-ben kiadott munkájában nem kevesebb, mint 260 ószövegségi helyet citál.

A 18. század a vallásháborúk árapályát hozta, a civil kormányzatok (monarchiák) mindenütt monopolizálták a hadsereget, amely nem kevés újabb problémát szült, mivel nem látták szívesen, ha az egyház beleavatkozik a katonák (és az állam) ügyeibe. Ez lecsapódott egyrészt a tábori lelkesedés és a parókiákon nyugvó világi egyházi szervezet hatásköri vitáiban mind a katonák házasságára, mint az abból származó utódok keresztelésére vonatkozó konfliktusokban, másrészt abban, hogy a szent háború eszméje kikopott a szóhasználatból, következésképpen olyan új témát kellett keresni, amely lelkesít, ugyanakkor megfelel az állam (és az egyház) érdekeinek is. Ennek következtében jelent meg először a spanyol és olasz katekézisekben a patriotizmus témája.

Nem sokkal később váratlan esemény történt, amely más irányt szabott a tábori katekizmus irodalomnak. A katolikus klérus, de a protestáns egyházak is, a Franciaországban kitörő forradalom hatására új helyzetben találták magukat: nem a hitetlenek, de még csak nem is az egymás elleni harcra kellett buzdítaniuk, hanem közös ellenségük, az istentelen jakobinus diktatúra ellen, amely egyként veszélyeztette a trónt és az oltárt. Ráadásul a forradalom saját katekizmusokat is gyártott polgártárs katonái számára. A kihívásra először a francia fegyverek által legelőször és leginkább fenyegetett belga tábori lelkesedés válaszolt igen erőteljes patrióta hangvétellel. Az oltár és a trón, illetve Franciaország esetében az állam új keletű szövetségét a 19. században beköszöntő nacionalizmus tovább erősítette. Lavenia egészen napjainkig kíséri figyelemmel a fejleményeket, megjegyezve, hogy az első nagy háború újabb lehetőséget teremtett, hogy a katolikus egyház a tábori lelkiismeretvizsgálaton keresztül úgymond visszafoglalja/visszahódítsa a társadalmat. Ugyanis a háború miatt több millióra duzzadt hadseregek tartósan összezárt férfitömegei erre kiváló alkalmat szolgáltatottak. Ezt a szándékot fejezte ki XV. Benedek 1917-es, nem első alkalommal és újfent hiába megfogalmazott békefelhívása, amikor határozott különbséget tett a világi elit militarizmusa és az egyház állásfoglalása között. Lavenia a hangsúlyozottan zsidó Ernst Kantorowiczot idézve azzal a véleménynel zárja a hosszú bevezetőjét, hogy a 'pro patria mori' világosan kijelölte a szekularizációnak azt az útját (a nemzet lett az Isten), amely végképp megfosztotta a háborút heroikus és szent attribútumától, amellyel addig minden megelőző korszak felövezte a katonáját.

Lavenia a bevezetőben példák sorolásával együtt érinti mind a nyolc rákövetkező fejezet konklúzióját. Ez könyvének sajátos felépítéséből adódik. Ami azonban nem jelenti, hogy a kötet végén ne kapott volna helyet zárszó, összefoglalás.

A nyolc fejezet beosztása a korszakokat illetően nem egyenletes. A kora újkorral foglalkoznak az I–V. fejezetek, a VI. a harmincéves háborút megelőző és követő időszakokkal, a 17. és a 18. századdal foglalkozik, míg az utolsó a nemzetek, azaz a nacionalizmus korszakát veszi vizsgálat alá. A kronológiai rend mellett a téma feldolgozását a szerző szellemes és praktikus módon a 'ius ad bellum–ius in bello' fogalom alapján tekinti át: a háború legitimálása ugyanis parancsoló erővel vetette fel a gyilkolásra rávett embertömegek lelki és testi gondozásának problémáját is, amely a modern tömeghadsereg megalakulásáig alapvetően az egyháziak feladata maradt.

Az I. fejezetben a szerző a 'ius ad bellum'-ra vonatkozó 16. századi fejleményekkel foglalkozik, bemutatva az erőszak legitimálásának és szakralizálásának folyamatát, amelyet a 16. században három irányból kérdőjeleztek meg.

Mindhárom kétely szorosan összefüggött egymással: Erasmus, és az irénikus mozgalom Krisztus vallásának követését kérte számon a folyton háborúskodó kereszténységen, azt hirdette, hogy a legrosszabb béke is jobb, mint a háború. Machiavelli éppen ellenkezőleg, Erasmussal szemben kijelentette, hogy a társadalmak alapállapota a háború, a rómaiakat és a törököket is ez tette naggyá. A kereszténység a túlvilági dicsőséget kereste az evilági helyett, ellentétben a rómaiakkal és a törökökkel, ez okozta ez utóbbiak megjelenését Európában. Magyarán, a kereszténység a hadierények hanyatlását hozta, és rejtő magában. Erasmustól és Machiavellitől nem függetlenül, ugyanakkor eltérő kontextusban merült fel a háború problémája, amely egyúttal kikényszerítette a hitetlenség problémájának újragondolását a Nyugat-Európát ért iszlám támadásokkal egy időben az Újvilágban: az

ott talált bennszülöttekről (indianokról) van szó, akik se az egyház által addig használt eretnek, se a hitetlen/pogány kategóriába nem fértek bele.

Erasmusnak a háborúhoz való viszonya túlságosan is közismert ahhoz, hogy ennek a könyvnek a kapcsán ismertessük. Sokkal izgalmasabb volt másik kérdése, hogy vajon mi az oka, hogy a keresztények egymás elleni háborúi sokszor kegyetlenebbek a muszlimok ellen viselténél? Ez, és Machiavelli provokatív állítása reakciók sokaságát váltotta ki a katolikus oldalon: először is a szerzők egyetértettek abban, hogy Szent Ágostonnak a háborúval kapcsolatos tézise továbbra is érvényes, vagyis a béke és a rend helyreállítása céljából viselt háború jogos és igazságos. Machiavelli ellen a különböző traktátusok, vitairatok, vagy akár Possevino 'soldato Christiano'-ja cáfoló értelemben fejtették ki, hogy a keresztényekben igenis megvannak a török kiűzéséhez szükséges hadi erények, amit a hadisíkerék – itt leginkább Lepantót emlegették – is bizonyítanak. Ugyanakkor a firenzei felvetéseit jogosnak ismerték el, néha úgy, hogy név említése nélkül idéztek tőle, de rögtön hozzátéve, hogy Machiavellinek nincs igaza, a kereszténység hadierényeket gyengítő sajátosságaival kapcsolatban, az ok ugyanis az erkölcsök romlásában, és a keresztények megosztottságában rejlik. És itt értünk el(vissza) az Erasmus által feltett kínzó kérdéshez. A válasz két részre osztható. Az egyik teoretikus: a megosztottság oka a monoteizmus, ami érvényes a zsidókra és a muszlimokra is, csak hogy ők összetartanak. A kereszténység azonban felekezetekre oszlott, amelyek legalább annyira gyűlölik egymást, mint a pogányokat vagy a zsidókat. A megosztottságot és az erkölcsök romlását az igaz vallás, értsd a katolikus uralomra juttatásával lehet megszüntetni, a nagy katolikus monarchiák, de leginkább a Habsburgoké, segítségével. A kereszténység erejét az is bizonyítja, hogy az oszmánok felemelkedését segítő tényezők között az egyik legfontosabb, a hadsereg legjobb katonái tulajdonképpen keresztények, akiket tulajdon (hit)testvéreik ellen fordítanak. Csak hogy a sikereik következtében elkényelmesedtek, eltunyultak, és keresztény rabszolgáik, és alattvalóik tartják fenn az uralmukat. Vessük közbe, hogy ezt a ránk maradt magyar, illetve magyarországi kortársak személyes tapasztalatai is megerősítik.

Az erkölcsi megújulás és a megosztottság megszüntetése mellett a fő teendő, hogy a török iga alatt nyögő keresztényeket fellázítása. Ezeknek a gondolatoknak a kifejtésében Possevino mellett több, Magyarországon megforduló, vagy Báthory István lengyel királlyal kapcsolatot tartó személy is közreműködött. Tartozunk annyival, hogy ha már Lavenia megemlégett őket, mi is felidézzük Lazaro Soranzo és Uberto Foglietta nevét. Az előbbi *L'Ottomano* című műve miatt eléggé ismert, az utóbbi azonban nem, pedig Báthory István lengyel király meg akarta bízni történeti munka írásával, de Foglietta lengyelországi útja végül sajnos nem valósult meg. A török elleni háborúban, amely tehát megoldaná a nyugat szinte minden problémáját, a papság és az egyház a Kapisztrán Jánoshoz hasonló személyekben és szerepekben találhatja meg a szerepét és hivatását.

Az Újvilág felfedezése másik oldalról vetette fel a 'ius ad bellum' és a 'ius in bello' kérdését és benne az egyház szerepét. Az indiánok jogaiért kiálló Las Casassal és Vitoriával szemben végül Sepúlveda álláspontja győzött, aki azzal legitimálta az indiánok elleni jogos háborút, és (rab)szolgaságba döntésüket, hogy annak alapja a bűn, amely barbárságuk (gondoljunk csak itt a hódítókat megdöbbentő és undorral eltöltő emberáldozatokra!) következménye.

Az I. fejezet alapvetően filozófiai/teológiai vitái után a szerző a II. fejezetben az egyház, illetve a klerikusok háborús szolgálatával foglalkozik. Hosszan időzik Kapisztrán Szent János példájánál, bőségesen tárgyalva annak legnagyobb sikerét, a nándorfehérvári diadalt. Kapisztrán a győzelem után a hitetlenek ellen küzdő tábori misszióban a hitetlenek ellen küzdő szerzetes/pap példaképévé vált. Ami azonban nem oldotta fel a lelkiszolgálat és a katonai szolgálat közötti ellentmondást, nem jelölte ki a világos határt az egy időben teljesített kétféle szolgálat között.

Ennek megértéséhez Lavenia felidézi azokat a pápai bullákat, valamint teológiai munkákat, amelyek a középkorban ezt a problémát érintették, hisz, mint ismeretes, például a pápai legátusok az eretneknek vagy a hitetlenek elleni harcban elkísérték a hadsereget, gondoljunk csak Giuliano

Cesarini szerepére a várnai csatában. Az egyház álláspontja konzekvens volt, egyházi személy kezéhez nem tapadhat vér, a háború 'irregularitás', részt venni benne, belekeveredni bűn. A 16. században azonban fordulat állt be a pápai hozzáállásban, amelynek háttérében a reformáció és az újabb egyházszakadás húzódtott meg, valamint a középkori Magyar Királyság szétesése a török támadások következtében. Ennek teológiai, filozófiai háttérét az I. fejezetben tisztázta a szerző. Amint a megváltozott politikai környezet lehetővé tette, a pápák immár kifejezetten buzdítottak a harcra, nemcsak a török, hanem az eretnekek ellen is, Európában, főleg a flandriai harctérre vonuló spanyol, illetve Franciaországban a katolikus párt által felállított hadseregek katonái között. A nyomdászati lehetővé tette a harcra buzdító, egyébként jelentős részben középkori eredetű, részben újabb keletű buzdító jellegű szövegeknek a kinyomtatását és eljuttatását a katonákhoz. Nem véletlen, hogy Possevino 'soldato Christiano'-ja is a két nagy említett európai konfliktus, a németalföldi és a francia kezdetén jelent meg. Az ő munkája az első katekizmus, amely a katonák számára készült. Újdonsága abban áll, hogy a katonákat nem csupán buzdítani kívánja. Művében a többi közt helyet kapott Clairvaux-i Szent Bernátnak az új lovagságról szóló műve, ami a lovagrendek megalakításának egyik alapidokumentuma volt. Egyszersmind nevelni is akarja a katonákat, ahogyan korábban idéztük, kanalizálni kívánja a bennük feszülő erőszakot, megmutatva az igazi keresztény katonához illő viselkedést a táborban és a harcban. A mű a tábori katekizmusok sorát nyitotta meg.

Possevino munkájával egy időben, sőt egy évvel őt megelőzve jelent meg francia rendtársának, Emon Augier-nek a *Le pédagogue d'armes* című munkája. A mű nem kifejezetten katekizmus, de van néhány olyan része, például ahol a papok tábori szolgálatát javasolja a katonák érdekében, amely mintegy megelőlegezi Possevino könyvét. Augier talán legerősebb kijelentése, hogy igazi béke nem lehetséges a felekezeti megoszlás fenntartásával, és az egyházszakadást nem lehet igazolni a lelkiismereti szabadsággal. Ezek után nem meglepő, hogy a francia jezsuita elkísérte Anjou herceget, a későbbi III. Henriket a háborúba a hadsereg tábori káplánjaként. A fejezet további részében Possevino többször idézett művének, az *Il soldato Christiano*-nak egy részletesebb elemzését kapjuk, a jezsuita több más munkájával, illetve 1593-ban megjelent, és a könyv témájába vágó másik, szintén fentebb már idézett munkájának a *Biblioteca selectának* a tábori lelkiesség és katekizmus szempontjából leginkább izgalmas V. fejezetének a részletes taglalásával, a tábori misszióba készülő rendtagok számára írt *Instrukcióval*, illetve a magyar szempontból érdekes, fentebb idézett *Discorso* ismertetésével.

A IV. fejezet a gyakorlattal foglalkozik. Possevino titkára, Thomas Sailly, aki, mint láttuk, elkísérte Lengyelországba és Magyarországra is a rendtársát, 1587-ben megalapította az első (jeszuita) tábori missziót, ami az első tábori katekizmus mellett a másik kulcsfontosságú eseménye az egyház bekapcsolódásának a tábori szolgálatba. Nem mondhatnánk, hogy ez ellenállás nélkül történt, bár a világi egyház a terepet először átadta a szerzeteseknek, főleg a jezsuitáknak, akiknél először szintén nem aratott osztatlan sikert az elképzelés: Acquaviva rendfőnök például attól tartott, hogy túlságosan sokan fognak tábori misszióba vonulni, a kollégiumokban pedig túlságosan kevesen maradnak. Visszatérve Saillyre, az állandó missziót ellátta olvasnivalóval is, ez természetesen Possevino műve volt, amelyet az Anglia ellen felvonuló Nagy Armada hajószíjára is oszétosztottak 1588-ban. De a híres Plantin nyomda segítségével gondoskodott arról is, hogy a katonákhoz megfelelő mennyiségű kegyességi kép kerüljön, sőt a leginkább vallásos katonákból Mária-kongregációkat is szervezett.

A hosszú flandriai és franciaországi polgárháború tapasztalatai azonban bebizonyították, hogy a katonák lelki épülését szolgáló olvasmányokat jelentősen le kell rövidíteni, mert idő hiányában nem fogják azokat elolvasni, illetve, hogy az olvasásnak igen jól tesz, ha a zsoldot rendszeresen fizetik. Possevino művének első terjesztési kísérletének sikere éppen a zsoldon bukkott meg.

Francisco Antonio *Avisos* című munkája éppen ezekre a problémákra reagált: 47 kis fejezetre osztott munkája e mellett érdeklődésének középpontjába a katonák közt elharapózó babonáság kiirtását helyezte – a bajelhárító kabalák, amulettek viselésére gondolunk itt –, illetve figyelmeztetett a tábori szolgálatot ellátó klerikusokat az egyházi öltözet viselésére, emlékeztetükbe idézve, hogy

aki katonaruhát ölt, az aposztáziát követ el, ami főbenjáró bűn. Elképzelhető, hogy ennek az oka nem is annyira a hadi babérokra való törekvés, mint inkább az a keserű tapasztalat volt, hogy a protestáns ellentábor az öltözetük miatt jól megkülönböztethető klerikusokat vette célba, és szó szerint le is vadászta őket.

Flandriát a szerző a katekizmus-irodalom igazi laboratóriumának tekinti: a terület fontosságát nemcsak az első katekizmus és az állandó tábori misszió, hanem az is jelzi, hogy az egyháziak hadiszolgálata felkeltette a világi hatalom érdeklődését is. Ezzel összefüggésben azonban értelemszerűen nem a lelkipásztort, hanem az azzal szorosan összekapcsolódó katonai igazságszolgáltatást kell megemlíteni. A II. Fülöp által létrehozott 'auditores generales et particulares' jelezte, hogy a hatalom központilag kívánja szabályozni a katonák feletti ítélkezést, amelyet részben az egyháziak láttak el, gondoljunk csak a tábori katekizmusoknak azokra a részére, amely a katonák közötti viszály elsimítására vonatkozik.

A hatalommal párhuzamosan a kánonjog is felfedezte magának a tábori missziót. A katekizmusok ugyanis nem adtak választ olyan feszítő kérdésre, mint a táborban született gyermekek megkeresztelése, a katonák temetése, a házasságok vagy a mise problémája. A probléma gyökere az volt, hogy a katonák a táborban kikerültek illetékes egyházmegyéjük fennhatósága alól, miközben az idézett ügyeiket valahogyan rendezni kellett. Ki az illetékes? Ez tehát a világi egyházon belüli jurisdikció problémája volt, amelyet az állandósuló háborús viszonyok feszítő erővel vetettek fel. A problémában benne rejtett a megoldás, a tábori püspökségek létrehozása. Charles de Mansfeld *Castra Dei* című 1642-ben megjelent munkája ezekre a kérdésekre próbál reflektálni.

A V. fejezet foglalkozik a bevezetőben ígért protestáns esettel. Ez itt elsősorban az angol gyakorlatot jelenti. A háború legitimációjának kérdésében a protestáns tábor, így az angolokat is nagymértékben befolyásolták Luther és Kálvin ebben a témában született munkái. A problémák hasonlóak voltak, protestáns oldalon ugyanúgy szembetalálkoztak a katonák túlkapásaival, ugyanakkor szintén a másik oldalhoz hasonlóan megpróbálták – sikerrel – legitimálni a katolikusok elleni harcot. Az angoloknál külön problémát jelentett a királyi támogatással üzött kalózkodás, amelyet egyébként halállal szoktak büntetni. A megoldás az volt, hogy mivel a spanyolok hitetleneknek számítanak, tehát nem bűn, ha kifosztják a hajóikat (a nemesfémkaravánokról van ugyanis szó) és megölik az ellenálló legénységet.

Az első angol katekizmus 1622-ben anonim szerző tollából született. A *Spiritual*... erős kálvinista hatást mutat, és talán meglepő módon a katolikus oldalhoz hasonlóan Machiavelli-ellenes. Az ismeretlen angol szerzőnek ugyanaz fáj, mint Possevinónak, hogy a firenzei kifigurázza a keresztény erényeket. A papoknak a katonák mellett kell tartózkodniuk és állandó buzdítással és tanáccsal kell segíteniük őket.

Az angol gyakorlatra nagy hatást gyakorolt Gusztáv Adolf új típusú hadserege, amelynek hadiszabályzatát, amely kiter a katonák fegyelmére, és németalföldi áttételen keresztül a katolikus Lipsius hatását mutatja, lefordították angolra. A nem sokkal később kitörő angol polgárháború a royalisták és a puritánok közötti katekizmus-háború kitörését is magával hozta. Míg az előbbieket a párbajok tiltására helyezték a hangsúlyt, addig az utóbbiak a képtiszeletben megnyilvánuló bálványimádás, a templomok megszenteltetésének ellen emelték fel a szavukat.

A következő, VI. fejezet középpontjában a harmincéves háború áll. De a szerző állítása szerint a konfliktus méretéhez képest paradox módon keveset tudunk annak katolikus–protestáns katekizmus-irodalmáról. A könyvre egyébként jellemző, hogy a németországi gyakorlatról kevés szó esik, aminek okát a szerző, véleményem szerint nem igazán okolja meg. Ennek talán az oka a sajátos német haderőnem, a *Landsknechtek* lehettek, akiknek a napja éppen ebben a hosszú háborúban áldozott le. A *Landsknechtek* hadiintézménye a 16. század elején született meg, a katonai testvériségnek is felfogható társaság saját hagyományokkal rendelkezett, amely kiterjedt az igazságszolgáltatásra és a lelkiélet gondozására is. Saját papjaik voltak, akik mellett a jezsuiták vagy más

szerzetesrendek tábori missziója nem igazán tudott érvényesülni. De ez csupán egy szerző által egyébként szóba nem hozott megoldási lehetőség.

Lavenia annál inkább foglalkozik a francia–spanyol szembenállással, ami egyébként a német gyakorlatban is felfedezhető sajátssággal rendelkezett. A spanyolok elleni harcban ugyanis talá-lunk hugenottákat is a francia sereg soraiban: ez a tény, illetve, hogy két katolikus hatalomról van szó, döntően katolikus népességgel, igen nehézzé tette az egymás elleni harc legitimálását: a megoldást nem a vallásosság, hanem a hazaszeretet elmélyítése jelentette. Igen érdekes, hogy a vonatkozó francia katekizmusok exemplumai Jeanne d’Arc, illetve szent francia királyok.

Ebben a fejezetben Lavenia visszatér az előző fejezetben már érintett problémára, amely nem a katonák buzdítására, vagy a tábori erkölcsök szabályozására, hanem a mindennapi életükre vonatkozik. A katonák vallási életének, erkölcsének alakítása ugyanis magával vonta annak szükségszerűségét, hogy az általuk elkövetett bűnöket és az értük járó büntetéseket világos rendszerbe foglalják, azaz katalogizálják, és kialakítsák az ehhez szükséges terminológiát, amely nemcsak a háborúra, hanem a békére is érvényes. Vagyis a ’ius ad bellum’ mellett, ki kellett alakítani a ’ius in belló’-ban követendő eljárásrendet: e két kifejezés alkotja egyébként a könyv *Leitmotiv*-jét.

Az ezzel kapcsolatos kánonjogi problémákkal foglalkozik a kazuisztika, elsőként említhetjük a sorban Rieti Tullio Crispotti *Casus militares*-ét (1635). A kérdés összetettségére, szerteágazó jellegére néhány szerző által is kiemelt példát említünk: például főbenjáró bűn-e örségben elaludni, vagy például mi a büntetési tétele annak, ha valaki férfiruhába öltöztetett prostituáltat csempész a táborba? Vagy, hogy egy másik, spanyol szerzőt Francisco de Cespedest idézzünk, akinek a munkájával (*Dubia conscientiae militaris*, 1643) szintén hosszan foglalkozik a szerző: szabad-e szükséghelyzetben a fogakat használni fegyverként, vagy az extrémizmus határát súroló hipotetikus, de azért mégis csak felvetődő gyakorlati probléma lehetett, hogy tudniillik végszükségben, például hosszú ostrom alatt, megengedett-e a kannibalizmus? A kazuisztika hatása elsősorban a katolikus területen érvényesült, amely ugyanakkor itt is magán viselte a neosztoicizmus jegyét.

Külön problémát jelentett a gyónás. A katonák a csata előtt gyóntak, ami érthető, viszont az egyház egyetértésével nem találkozott az a gyakorlat, hogy ezeket teljes feloldozás követte. A gyakorlati haszna ennek természetesen az volt, hogy az életben maradó harcos úgymond letudta az addigi bűneiért járó penitenciát, ami nyilvánvalóan fontos pszichológiai tényezőnek bizonyult a harcba indulók számára. A kérdés súlyosságát mutatja X. Ince *Cum sicut Maiestatis Tuae* kezdetű bullája, amely leszögezi, hogy a katonák megkaphatják a feloldozást, de csak időlegesen, a csata után, feltéve persze, ha életben maradnak, penitenciát kell tartaniuk, és külső (egyházi) fórumon is meg kell gyónniuk. Ezzel a Szentszék hallgatólagosan elismerte a spanyol hadseregben ekkor már működő tábori lelkési hierarchiát, valamint a táborban működő vikáriusok jogkörét. Ez jelentős előrelépés volt a később kiépülő és hierarchiájában is elkülönülő tábori püspökség(ek) felállítására irányában. A bulla tulajdonképpen követte és szentesítette a körülmények megváltozását. Nemcsak azt, amit a szerző korábban már jelzett, hogy meg kellett oldani a ’sacerdos proprius’ tartós helyettesítését egy tábori pap személyében, hanem azt a tényt is rögzítette, hogy a tábori papság jogkörének növekedése a világi egyház befolyásának automatikus csökkenésével, következésképpen Róma hatalmának visszaszorulásával, és a nemzetállamok tekintélyének növekedésével járt.

A ’ius in belló’-hoz képest a ’ius ad bellum’ esetében Lavenia két évszázad gyakorlatának áttekintése után arra a következtetésre jut, hogy katolikus oldalról a ’ius ad bellum’-ot illetően a 16. század második fele és a 17. század eleje közt igazi újításra nem kerül sor. Az alapok Szent Ágostonra mennek vissza, amihez csupán a spanyol teológusok tettek hozzá jelentőset, hozzájárulva a nemzetközi jog megalapozásához. Az Újvilág felfedezése, és az indiánok jogi helyzete körüli heves viták ugyanis jelentős mértékben járultak hozzá a nemzetközi jog létrejöttéhez. Utána azonban nem történt előrelépés, Hugo Grotiuséhoz mérhető eredményekkel nem büszkélkedhet a katolikus oldal. A szerző egyetlen fontos szerzőt tud kiemelni, Schiare Antonio Tomaso *Theologia bellicája* (1707)

monumentális kísérlet arra, hogy rendszerezze a 'ius ad bellum'-ra vonatkozó eddig megszületett katolikus állásfoglalásokat. Ez a mű egyetlen igazi újdonsága, amellyel a szerző célja az volt, hogy eszközt adjon a protestánsok elleni küzdelemhez. Érdekes sajtósága, hogy miközben foglalkozik a 'ius militaré'-val, nem tárgyalja a 'soldato Christianó'-val kapcsolatos igen bőséges irodalmat, Lipsiust viszont ismeri és idézi.

A VII. fejezet már átvisz minket a 18. századba és a felvilágosodás korába. Ebben az évszázadban megszilárdultak az állandó hadseregek, létrejöttek a kaszárnnyák, a hadiakadémiák, amelyek megváltoztatták a katonaságot mint szakmát, mesterséget. A Lipsius által megálmodott nemzeti hadsereg – érdekes, hogy Lavenia Machiavellit itt nem említi – lassan megvalósulni látszott. A hadsereg nemzetivé válása egyet jelentett annak elvilágiasodásával. Ezt a hatást tovább erősítette a felvilágosodás. A változásokra megint a jezsuita rend igyekezett válaszolni. Pierre Daguet *Exercices chrétiens des gens de guerre* (1751) című munkájában hosszan fejtegeti, hogy a vallás nem kizárólag a nőké, és nem is nőiesít el, ellenkezőleg, erkölcsnevelő hatása által a fegyelemre és önuralomra tanít, ami a katona számára nagyon fontos. Következésképpen jó iskola a családok fiai számára, akik bátran odaadhatják katonának csemetéiket. Szavaiból egyrészt jól kivehető, hogy a katonai szolgálat már nem olyan vonzó, nyilván nem elsősorban a tisztí pályára kell ezt értenünk, illetve az is, hogy érződött már a felvilágosodás egyház- és valláskritikus, helyenként nyíltan ateizmusra buzdító hatása.

Egy másik, a mai olvasó számára talán furcsának tűnő jelenség volt, hogy a hadseregben szolgálatot teljesítő egyháziak egy része nem annyira misszióként, szolgálatként, hanem útiélményként, kalandként tekintett az itt eltöltött időre. Ennek egyik érdekes darabja a *Memoires et voyages* (1765), amelyben egy ferences harmadrendbe tartozó tábori káplán személyében végigkísérhetjük a katonák útját Korzikától Németországon át egészen vissza Franciaországba, élvezhetjük a városok, vidékek leírását, miközben természetesen értesülünk olyan kegyes, a lelkek épülését szolgáló eseményről is, mint például néhány eretnek áttéréséről a *Te Deum* hatására.

A felvilágosodás északultusa nem hagyta érintetlenül a század katekizmus-irodalmát: a szerzők igyekeznek megtalálni az egyensúlyt az ész és a hit között, ugyanakkor megfigyelhető, hogy az egyház a 80-as évektől kezdett elhatárolódni a szabadkőművességtől és a felvilágosodás eszméitől.

A történelmi események azonban közbeszóltak: a francia forradalom hatására a szent háború már végképp meghaladottnak és eltemetettnek hitt eszméje újból előkerült. A kereszties eszme aktivizálódását elősegítették, hogy a forradalom saját katekizmusokat kezdett gyártani hadserege 'soldat citoyen'-jei számára, a francia megszállás következtében kirobbanó spanyol háború a gerillahadviselést teremtette meg, amelyhez kapcsolódott a vendée-i katolikusok felkelése, és az ellenük folytatott irtóháború. Az ekkor megjelent munkákban a filozófusok és a jakobinusok a vallásosság minden formáját elutasító istentelenekként jelennek meg. Angliában a francia forradalom, valamint az ír felkelés adja a jogalapot (a szabadság és a tulajdon védelme) az igazságos háborúra.

Az utolsó, VIII. fejezet bemutatja, hogy a francia forradalom jelentette trauma és annak marandó hatásai következtében a jezsuita rend és a többi szerzetesrendek kényszerből, és a kedvezőtlen körülmények közt újra elkezdtek a katonák lelki gondozásával és nevelésével foglalkozni, felmagasztosítva a keresztény katona régi ideáját, fellépve a modern felforgató eszmék, úgy mint a szocializmus vagy az anarchizmus ellen, és megpróbálták összeegyeztetni a vallást és a patriotizmust. Ahogyan a kora újkorban, a megújulás ezúttal is Belgiumban kezdődött. Paul Barbieux jezsuita, magasra emelve a patriotizmus zászlaját, *Manuel du soldat* (1856) című művében azt írta, hogy az igazi keresztény katonának vallásosabbnak kell lennie a rómaiaknál vagy a muszlimoknál, neki szabad idejében is kerülnie kell a bűnös dolgokat. Ezt a célt szolgálta egy francia „találmány”, a 'soirées militaires', egyfajta teadélután, amely különösen a missziók termékeny területének bizonyuló gyarmatokon volt népszerű.

A nemzet felmagasztosulása azonban, mint láttuk „megfertőzte” nemcsak a katonáknak szánt

szövegeket, hanem magukat a papokat is, ahonnan egyenes út vezetett a nagy háború, az első világhé-
gés mindkét oldalon jogos és igazságos háborúként beállított mérsárszékéhez.

A lezárás egyrészt egy további rövid, számmal nem ellátott utolsó fejezet, mivel a szerző az
első világháborútól napjainkig, I. Ferenc pápáig és a Közel-Keleten most folyó háborúig tartó
ívet, igaz, eléggé rövidet, rajzol fel. Az első nagy háborúban nagyon sok tábori lelkész tartózko-
dott a csapatoknál, osztva azok patriotizmusát. A szerző frappáns megjegyzése szerint az egyen-
ruha némely esetben a papok második bőrévé vált. Ez azonban nem jelentette a felekezeti ellen-
tétek megszűnését. Különösen hatásos példa az angol, ahol a Somme-nál elszenvedett katasztrofális
veszteségek után tartott ökumenikus istentisztelettől távol maradtak a jezsuiták. Az angliai kato-
likus papság helyzete különben sem volt könnyű, hisz az 1916-ban kirobbant ír felkelésben a
helyüket a felkelők mellett jelölte ki vallásos meggyőződésük. Ezek után nem lehet csodálkozni,
hogy az angol kormányzat gyanakodva kezelte a katolikus közösséget. Ugyanakkor a kutatás
hajlamos elmenni amellett, hogy az egyház álláspontja valójában nem esett egybe a nemzetállá-
mok háborúval kapcsolatos álláspontjával, és nem jelentette például az írek melletti kiállást.
Lavenia ezzel kapcsolatban XV. Benedeknek, az előszóban már idézett, Európa népeihez 1917-
ben intézett nagyhatású felhívását említi.

Az első világháború után a szent háború újabb tápot nyert Spanyolországban, ahol a demokrá-
cia nevében a baloldal tömegesen ölte meg a katolikus papokat, de azt se feledjük, hogy harcoltak
papok ezen az oldalon is, akik közül többen ítélték halálra Franco falangistái. A második világhé-
gés után a pápai állásfoglalások egyértelművé tették, hogy a szent háború az iszonyatos áldozatok miatt
értelmét veszítette. A hidegháború vége után kirobbanó fegyveres konfliktusok azonban bizonyos
csoportokban mind a társadalmon, mind az egyházon belül életre hívtak érdekcsoportokat (nem-
csak a katolicizmuson belül), amelyek a szent harcot az iszlám agresszív fellépése miatt továbbra is
aktuálisnak érzik. A szerző utolsó mondatát idézve, a könyv azért született meg, hogy emlékeztet-
sen arra, hogy Istenért és a hazáért meghalni éppen olyan régi jelszó, mint az, hogy édes a háború
annak, aki nem próbálta.

*(Készült az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretében a TKI támo-
gatásával.)*

KRUPPA TAMÁS

SZEMLE

Jitka Radimská, *Les livres et les lectures d'une princesse au XVIIe siècle. Marie Ernestine d'Éggenberg et sa bibliothèque en Bohême*. Paris, Honoré Champion, 2017. 456 p.

Jitka Radimská az elsősorban kiváló söréről ismert České Budějovice-ben működő Dél-csehországi Egyetem francia irodalom professzora, számos neves könyvtörténeti publikáció szerzője és e témának szentelt nemzetközi konferencia szervezője, egy új, izgalmas munkával lepte meg a kora újkori könyvtárak iránt érdeklődő olvasókat. A mű Maria Ernestina von Eggenberg (1649–1719) hercegnő, született Schwarzenberg hercegisasszony Český Krumlov – németül Krumau – mesésen szép barokk kastélyában található könyvgyűjteményét mutatja be alapos bevezetővel és gazdag jegyzetapparátussal ellátva. A fehér-hegyi csata (1620) után Csehországban gyökeret vert Habsburg-hű németajkú főnemességében a Schwarzenberg és Eggenberg famíliák kiemelten fontos szerepet játszottak. Egy nemrég megjelent, a Schwarzenberg család európai történelmi szerepét vizsgáló kötetben (*Les Schwarzenberg. Une famille dans l'histoire de l'Europe XVIe – XXe siècles*. éd. Olivier Chaline – Ivo Cerman, Panazol, Lavauzelle, 2012) Jitka Radimská már rámutatott a krumaui hercegnő életművének jelentőségére.

A neves arisztokrata hercegnő Brüsszelben született 1649-ben, ahol édesapja Johann Adolf von Schwarzenberg (1615–1683) udvari főkamarskásként teljesített szolgálatot, majd később igen jelentős politikai pályát futott be, amelynek köszönhetően hercegi címet szerzett családjának. A herceg élete alkonyát Bécsben töltötte, ahol nem sokkal a város második török ostromának kezdete előtt hunyt el, és a magyar történelemben oly fontos szerepet játszó apja, Adolf von Schwarzenberg hadvezér (1547–1600) mellé temették el az Augustinerkerkhében. Maria Ernestina hercegisasszony széleskörű műveltségét elsősorban annak köszönhetette, hogy kiválóan tudott németül, franciául és olaszul. A klasszikus görög és latin irodalom remekeit is e három nyelvre való fordításokból ismerhette. Férje a stájer származású Johann Christian von Eggenberg (1641–1710) osztrák államférfi volt, aki Krumauban alakította ki a családi rezidenciáját. Ő kezdte el a kastély barokk stílusú átépítését, és a nevéhez fűződik az ottani egyedülálló kastélyszínház és a pompás franciakerkert létrehozása is. A házasságuk fényes esküvővel kezdődött 1666-ban, de sajnos a várva várt gyermekáldás elmaradt.

Maria Ernestina ezt követően szinte teljes életét a dél-csehországi kastélyban töltötte, ahol a gondtalan vidéki főnemesi élet mellett buzgó vallásosságnak, műveltsége pallérozásának és könyvtára gyarapításának szentelte napjait. A hercegnő mélyen vallásos katolikus neveltetését elsősorban apai felmenőinek köszönhetette, mivel a Schwarzenbergek a barokk kor vallási megújulásának egyik legismertebb európai támogatói voltak. A kötetben bemutatott *Pietas Schwarzenbergica* egyik legbuzgóbb folytatója és dél-csehországi meghonosítója éppen Maria Ernestina hercegnő lehetett. Az ő tevékenységének köszönhetően lendült fel a régióban Szűz Mária tisztelete a neki emelt oltároknak és kegyképeknek köszönhetően, de a vallásos hercegnő mecénatúrájának köszönhetően a különféle vallásos kongregációk és alapítványok is aktív szerepet vállaltak a vidék katolikus megújú-

lásában. Ennek nemcsak spirituális jelentősége volt, hanem a mecénatúra kihatott a szegénygondozásra és a különféle karitatív tevékenységekre is. Így jöhetett létre egy korszerű ispotály és egy igen alaposan felszerelt gyógyszerár is a birtokon, amely a legelesettebb rétegek számára is segítséget nyújtott. A könyv első fejezetének végén a hercegnő halálának és testamentumának bemutatásával szép összefoglalóját kapjuk a barokk 'artes moriendi' különféle példáinak.

A mű második része foglalkozik a fő témával, a hercegnő könyvtárával, amely több mint ötven év alatt halmozódott fel. E könyvgyűjtemény az új kastélyrészben az 1680-as években a bibliofil hercegnő által kialakított, olvasásra és meditációra kiválóan alkalmas könyvtárban kapott helyet. A könyvtár alapjait részben a hercegnő saját könyvgyűjteménye alkotta. 1672 után a házaspár az Eggenberg családtól örökölt és Stájerországból áthozott könyvekkel egészítette ki a gyűjteményt, illetve a hercegnő is folyamatosan gyarapította a bibliotékát, amelynek rendező elvei alakulása közben is változtak. Eleinte a művek nyelve alapján osztályozta őket a tulajdonos, majd a földrajzi művek külön csoportba való osztásával inkább a tematikus katalogizálás felé indult el a gyűjtemény felosztása. A könyveket megfelelő számozással ellátva logikus rendszerben lehetett használni. Az újonnan vásárolt köteteket jellegzetes, a tulajdonosokra utaló jelekkel (ex-libris, supralibros, aláírások stb.) látták el, de gyakran találhatók bennük egyedi feljegyzések és írásos könyvjelzők is. A könyvtár a hercegi pár halála után sem szóródott szét, hanem gyakorlatilag a krumaui kastély tulajdonosainak gondos őrizetében fennmaradt, sőt tovább gyarapodott. A könyvtár 1721-es katalógusa szerint a gyűjtemény 2294 nyomtatott tételből állt, amelyből 630 német, 788 francia, 557 olasz, 141 spanyol nyelvű volt, illetve ehhez kapcsolódott még egy főleg német nyelvű 54 tételes földrajzi gyűjtemény. Ezek szerint a könyvtár kétharmada újlatin nyelvű volt, amely jól tükrözte a család tagjainak földrajzi és kulturális orientációit. Jitka Radimská szerint az a tény, hogy Maria Ernestina von Eggenberg elsősorban francia nyelven – vagyis az anyanyelvén – olvasott, arra is utalhat, hogy a gyermekkorá élményeit igyekezett felidézni a kastély könyvtárának magányában. A bibliotéka latin könyvgyűjteménye szintén igen érdekes, hiszen olyan magyar vonatkozású munkák is helyet kaptak benne, mint például a soproni Lackner Kristóf *Coronae Hungariae emblematica descriptio* (Lauingen, 1613) című műve. A történelmi, vallási és filozófiai kötetek mellett igen izgalmasnak tűnik a könyvtár orvostudományi gyűjteménye, és nem meglepő módon a szépirodalmi művek is nagy helyet foglalnak el benne. A nevelő és valláserkölcsei ihletésű munkák jelentősége természetesen a hercegnő személyes hatásával magyarázható, de amitől e gyűjtemény különösen vonzó lehet a kutatók számára, az talán abból fakad, hogy a női neveléssel kapcsolatos munkák igen nagy számban találhatók meg itt. Az „honnête femme” korabeli eszményképe nemcsak a nyomtatott művek szövegében, hanem a hercegnő személyes margójegyzeteiben is megragadható. Érdekes a korabeli fordítások viszonylag magas száma is, amely a teljes gyűjtemény egyötödét teszi ki.

A kötet harmadik részét a könyvtár kommentált részletes katalógusa alkotja, amely valószínűleg a kutatók által leggyakrabban használt része lesz a műnek. A könyvlista tartalmazza a nyomtatványok katalógusszámait, a művek pontos bibliográfiai adatait és esetenként a fizikai leírásukat is. Ez utóbbiak főleg a tulajdonosra utaló jelzések és a bennünk található jegyzetek szempontjából lehetnek érdekesek, mivel ezek jól mutatják, hogy a hercegnő számára az olvasás nemcsak szórakozás volt, hanem az életében központi szerepet játszó szellemi tevékenység.

A kötet a neves francia Honoré Champion kiadónál jelent meg, ahol a közelmúltban számos kiváló kora újkori közép-európai történelemmel foglalkozó könyv látott napvilágot, amelyek nemcsak segítik a francia olvasókat tágabb értelemben vett régióink múltjának felfedezésében, hanem kiválóan ki is egészítik egymást. Példaképpen említhetjük azt a – szintén e kiadónál megjelent – Jean Bérenger professzor által gondozott forráskiadást, a hercegnő testvérének, Ferdinand zu Schwarzenberg hercegnek az udvari naplóját (*Journal de la Cour de Vienne 1686–1688*. éd. Jean Bérenger, Paris, Honoré Champion, 2015), amely az 1680-as évek második felében a bécsi udvari

politikai eseményeknek a háttéréhez nyújt fontos információkat. A könyvtár katalógusjegyzéke a hazai szakemberek számára is érdekes lehet, főleg az ott található magyarországi törökellenes háborúkra vonatkozó nyomtatványok miatt. A kiadvány számos értékes mellékletének – különösen az igényes illusztrációknak – és precíz mutatóinak köszönhetően nemcsak élvezetes olvasmányt nyújt a régi könyvek iránt érdeklődő szélesebb publikumnak, hanem hasznos kézikönyvként is megtalálja majd a helyét a könyvtárak polcain.

TÓTH FERENC

Katona József, *Három színjáték, A' Lutz széke, Aubigny Clementia, A Rózsa (1812–1814)*, sajtó alá rendezte, a tanulmányokat és a jegyzeteket írta Demeter Júlia, Nagy Imre, Budapest, Balassi Kiadó, 2020. 548. p.

A mindössze harmincnégy évét élt Katona József sokrétű hagyatékának ma már csak töredékét ismerjük. A versek, drámák, történelmi írások, dramaturgiai tanulmányok, ügyészi és egyéb iratok kéziratait 1844-ig az apa, idősebb Katona József őrizte. Halála után a többi családtag nem fordított különösebb gondot rájuk, a figyelemre méltóbbakat széthordták, elajándékozták, az értéktelennek ítélt darabokat pedig az író öccsének a bevallása szerint „gyűjtőnek s egyéb házi célokra használták fel”. A *Bánk bán* előtt írt drámák szerzői kéziratának többsége elveszett (vagy lappang), négy az apa, egy Balog István kézírásában hagyományozódott, hármát Udvarhelyi Miklós másoltatott le, néhányat pedig Miletz János mentett meg a 19. század második felében. A Miletznél lévő autográfok évtizedekkel később, 1898-ban egy budapesti antikváriumba, majd a kecskeméti levéltárba kerültek. A második világháború során a közgyűjtemény anyagát a Katona-kéziratok nagyobbik részével együtt védelmi célból Koháryszentlőrincen, a polgármesteri vadászlat pincéjében helyezték el, ahol 1944-ben megsemmisültek. A kutatás mai állása szerint a korai színművek közül egyedül a *Jeruzsálem pusztulásának* a fogalmazványa maradt ránk Katona kézírásában, a többi szövegét kiadásokból (Miletz János, Hajnóczy Iván) és színházi másolatokból, sugópéldányokból ismerjük. (OROSZ László, *Kérdőjelek, Egy Katona-kutató töprengései*, Bp., Balassi, 2007, 131–133; NAGY Imre, *Katona József korai – Bánk bán előtti – drámáinak kritikai kiadásáról* = Katona József, *Jeru'sálem'pusztulása (1814)*, kiad. Nagy Imre, Bp., Balassi, 2017, 12, 20–30.)

Az életműből eddig két összkiadás jelent meg: Abafi Lajosé 1880–1881-ben és Solt Andoré 1959-ben. Abafi még nem ismerte a fennmaradt hagyaték minden darabját, csak drámákat és verseket közölt, s azok közül sem mindegyiket. Soltnak már lehetősége volt jóval átfogóbb képet adni a szerző tudománysszakokon átívelő pályájáról, s bár munkája népszerűsítő szándékkal készült, a különböző szövegtípusok összegyűjtésével és közreadásával megvetette a későbbi tudományos igényű kiadás filológiai alapjait is. A kritikai kiadás első három kötete Orosz László keze alól került ki: 1983 és 2005 között kiadta a *Bánk bánt*, Katona verseit, dramaturgiai tanulmányait, alkalmi és személyes jellegű írásait, ügyészi iratait, valamint történelmi tárgyú műveit. A munka folytatására 2010-ben Nagy Imre vezetésével kutatócsoport jött létre, amely arra vállalkozott, hogy sajtó alá rendezi Katona korai, *Bánk bán* előtt írt eredeti vagy eredetinek tekinthető drámáit, átdolgozásait és fordításait. Az újraindult sorozatban eddig két kötetre bontva négy eredeti mű jelent meg: 2017-ben a *Jeruzsálem pusztulása*, 2020-ban pedig a *Luca széke*, az *Aubigny Clementia* és *A Rózsa*, vagyis: *A tapasztalatlan légy a pókok között*.

Az új kötet Demeter Júlia és Nagy Imre közös munkája, a *Luca székét* és az *Aubigny Clementiát* Demeter Júlia, *A Rózsa* című vígjátékot pedig Nagy Imre rendezte sajtó alá. A kiadás *A Rózsát* és az *Aubigny Clementiát* Solt Andorral megegyezően eredeti drámának tekinti, a *Luca széke* kapcsán viszont eltér a Solt-féle besorolástól, s azt nem átdolgozásnak, hanem szintén eredetinek tételezi.

A három színdarab esetében nem rendelkezünk sem szerzői kézirattal, sem a szerző által jóváhagyott, még életében megjelent nyomtatott szöveggel. A *Luca széke* és az *Aubigny Clementia* szövege kéziratosszínházi másolatok formájában őrződött meg, *A Rózsádét* pedig abból a szerzői fogalmazvány alapján készült 1886-os kiadásból ismerjük, amelyet Miletz János szerkesztett.

A sajtó alá rendezők kiadói gyakorlata a szövegek eltérő medialitásából fakadóan eltér egymástól. Nagy Imre egyéb forrás híján nem tehetett mást, minthogy szövegkritikai jegyzetekkel kiegészítve újraközölte *A Rózsa* Miletz által közreadott szövegét. Egyfelől Miletz esetleges félreolvasásaira (kevesebb–hevesebb), változtatásaira (a feltételezhető *Még kívül* szerzői instrukció helyett nála *Még egyedül* szerepel), az átírás vagy a nyomtatás során keletkezett apróbb hibákra hívja fel a figyelmet, másfelől Katonának a fogalmazvány sajátosságaiból adódó elírásaira (eltéveszti a jelenetek sorszámát), valamint arra, hogy egyes szerzői utasításai miként értendők (egy új jelenet kezdetével nem mindig ismétli meg, hogy az előző jelentben játszó is a színen maradnak, csak az újonnan érkező nevét tünteti fel). Másfajta módszertani elveket kellett alkalmaznia Demeter Júliának a sugópéldányok sajtó alá rendezésekor. A fennmaradt színházi másolatok összeolvasását követően először azt kellett mérlegelnie, hogy melyikről feltételezhető, hogy valamely Katona-autográfól másolták, vagy legalább olyan színházi másolat alapján készült, amely egykor magát a szerzői kéziratot vette alapul. Másodszor azzal a hiányossággal kellett megbirkóznia, hogy idehaza nincs hagyománya az alapvetően színháztörténeti forrásként számontartott rendező- és sugópéldányok (kritikai igényű) kiadásának. Az irodalmi szövegek tudományos kiadásával szemben támasztott követelmények ugyan adhattak némi fogódzót az átíráshoz, de a kéziratok természete miatt a korábbi kritikai kiadási gyakorlattól nagyban eltérő, sokkal színházspecifikusabb látásmódra volt szükség, a darabok színre alkalmazásának folyamatát is tükröző autográfok közlése rendhagyó textológiai elvek mentén történt.

A *Luca széke*ből öt színházi példány maradt fenn, ebből a kiadás a 19. század első felében keletkezett hármat közli. Demeter Júlia a sugópéldányok kiválasztása kapcsán így reflektált az interdiszciplinaritásból fakadó textológiai dilemmákra: „A drámának két további kéziratát ismerjük, ezek szövegét azonban nem közöljük, mert az első háromnál későbbiek, a 19. század második feléből valók. Közlésüket kevésbé irodalomtörténeti, inkább és lényegében csak színháztörténeti szempontok indokolnák, nagy hangsúllyal ugyan, de ez szétfeszítené az elsősorban irodalmi-irodalomtörténeti kritikai kiadás szempontrendszerét”. (182.) A sajtó alá rendező mindhárom sugópéldányt főszövegnek tekinti, valamennyit teljes egészében közli, s látja el szövegkritikai jegyzetekkel. Az *Aubigny Clementia*nak két színházi másolata érhető el, s mivel ezekről feltételezhető, hogy Katona autográf szövege alapján készültek, mindkettőt közreadja. Esetükben a párhuzamos közlés mellett döntött, mert azok jórészt azonosak, „[a]z 1826-os szöveg készítője (a másoló vagy 1819-ben Katona) csak ritkán nyúlt bele a szövegbe, akkor azonban lényeges és értelmes változtatásokat hajtott végre, néhány az 1816-osban olvasható hibát, félreértést is tisztázott és javított”. (406.) Demeter Júlia az egyszerre több színházi másolat főszöveggé emelésével hűen tükrözi azt a hosszú évtizedekig fennálló színházi gyakorlatot, hogy a szövegek az ország különböző részeiben játszó társulatok között kézzől kézre jártak és másolatban terjedtek, a nyomtatott közegig csak meglehetősen kevés jutott el közülük. Külön mérlegelés alá esett annak az eldöntése is, hogy a főszöveg milyen szövegállapotot tükrözzön: csak a másoló által rögzítetteket vagy a színházi használatból fakadó utólagos beírásokat is. A színházi példányok betűhív átírásakor a főszövegekben csak a másoló kezétől származó javításokat érvényesítette, a darab színpadra alkalmazása során tett utólagos módosításokra, betoldásokra, áthúzásokra, különféle jelekre (#) a lapalján helyet kapó szövegkritikai jegyzetekben hívja fel a figyelmet. A *Luca széke* 1821-es színházi példányának közlésekor még azt is megtette, hogy összeolvasta a szöveget a Solt Andor által egyszer már begépett és közreadott változattal, s jelezte, hogy az egykori sajtó alá rendező a szöveg modernizálása során milyen jellegű átírásokat (pl. hever helyett nála hentereg szerepel) és kihagyásokat eszközölt, illetve eset-

legesen hol olvasott félre betűket. Ez a revízió azért nagyon érdekes, mert Solt lényegében egy sohasem létező szövegállapotot kanonizált, s Demeter Júlia szövegkritikai jegyzetei egyértelműen rávilágítanak arra, hogy változtatásainak sokfélesége miatt még a modernizálás során követett elvek ismeretében sincs módunk a sugópéldányban olvasható szöveg visszafejtésére. Hasonló finomra hangolt textológiai gyakorlatot tükröz az is, hogy az *Aubigny Clementia* 1826-os másolatának közlésekor a kritikai apparátus még annak a kéznek a munkáját is követhetővé teszi, amely utólagosan *Hedervári Cecilia* címmel magyarította a drámában szereplő személy- és földrajzi neveket.

Nagy Imre és Demeter Júlia a *Jegyzetek* című rész szerkezeti és tartalmi felépítésének kialakításakor eltért a korábban kritikai igénygel közreadott drámakötetek struktúrájától (lásd például a Vörösmarty- vagy Jókai-köteteket). A fejezetek tematikáját két szempontot kiemelve állították össze: a dráma színházi, multimediális műfaj, a *Luca széke* és az *Aubigny Clementia* esetében főszövegi státuszba a színjátszás gyakorlati oldalát tükröző kéziratok források kerültek. Mindketten olyan súlyozási gyakorlatra törekedtek, ahol az irodalom- és színháztörténeti vonatkozások egyformán érvényesülhetnek, érvényre juttatva azt, hogy Katona korának kedvelt színpadi szerzője volt, műveit előadásra szánta, megírásuk során a korabeli színjátszás elvárásaihoz és igényeihez igazodott. A művek színházi recepciójának felfejtésekor az összes lehetséges előadásnak igyekeztek utánajárni, a színlapok mellett pesti, vidéki és erdélyi (határon túli) folyóiratokat, napilapokat is átnéztek. Nagy Imre *A Rózsa* kapcsán rátalált például egy 1977-es amatőr temesvári előadásra, illetve egy 1935. október 23-án leadott rádiójátékra. A rádióelőadás esetében az olvasó a filológiai adatokon túl még arról is tájékoztatást kap, hogy a sajtóban milyen visszhangja volt a vállalkozásnak, illetve a rádiójáték rendezői példányának felkutatásával az adaptáció rövid értelmezésére is sor kerül. Demeter Júlia a másik két mű előadása kapcsán szintén feltárta az összes lehetséges színháztörténeti adatot, a legnépszerűbbnek számító *Luca széke* esetében 1918-cal bezárólag összesen ötvennégy színházi előadást talált. Alapossága és a színháztörténeti szempontok érvényesítésére irányuló törekvése a sugópéldányok bemutatásakor tűnik ki legjobban, ott ugyanis még egy nem túl hálás feladatra, a szereplisták felfejtésére is vállalkozott. A nemzeti színházbeli előadások kapcsán csak néhány segédszínész (kardalnok) kilétét nem sikerült azonosítani. Ezek az apró hiányok semmit nem vonnak le a kötet értékéből, kizárólag azért említem őket, mert a Nemzeti Színház induló évtizedének iratanyagát tárom és dolgozom fel, s a kéziratokban én is számtalan olyan névvel találkozom, amelyet a színháztörténet nem tart számon. Azonosításukhoz az egykorú színházi zsebkönyvek szolgálhatnak forrásul, amelyekből kiderülhetnek a keresztnév, és az, hogy mikor és milyen munkakörben kerültek a színházhoz.

Katona József korai drámáinak kritikai igényű sajtó alá rendezése az utóbbi évtized egyik legszívnvonalasabb és legizgalmasabb textológiai vállalkozása. Demeter Júlia és Nagy Imre az újraindított kritikai kiadás eddig elkészült két kötetét tekintve textológiai és filológiai szempontból is úttörő munkát végzett. A drámák szerencsés módon olyan irodalomtörténészek kezébe kerültek, akik nemcsak a 19. század első felének drámatörténetét ismerik behatóan, hanem erős a színháztudományos érdeklődésük is, és a klasszikus szövegközpontú irodalom- és drámatörténeti közelítéssel ellentétben a darab színpadra állításának a folyamatára is kíváncsiak. Az már most bizonyosnak látszik, hogy Katona korai drámáinak kiadása nemcsak a szerző életművének újragondolására ösztönözheti a kutatókat, hanem új utat nyithat a színművek sajtó alá rendezésében is. Textológiai és módszertani megoldásaik függvényében érdemes lenne más perspektívába helyezni azoknak a 19. századi drámáknak a kritikai igényű kiadását is, ahol rendelkezünk szerzői kézirattal vagy a szerző által legitimált nyomtatott példánnyal. A színművek esetében a korábbi szövegkiadói gyakorlatot filológiai egyoldalúság jellemezte, a sajtó alá rendezők koruk irodalomtudományos elveinek megfelelően az irodalomtörténeti szempontokat állították középpontba, könyvdrámaként olvasták és értelmezték a műveket, a színháztörténeti vonatkozásokat inkább csak adaléknak tekintették. A színházspecifikus nézőpont viszont felszínre hozza és megérteti, hogy a művek elsődleges medi-

ális közege a színpad. A szerzők legfontosabb célja az volt, hogy műveik előadási jogot nyerjenek, színpadra kerüljenek. Könyvként való megjelentetésükre ritkán volt lehetőségük, s nem is feltétlenül törekedtek rá.

A Katona-színművek háttértörténetét felfejtő adatgazdag, értelmezéseket is magukban foglaló fejezetek ismeretében úgy vélem, a drámák kiváló ismerőitől az újraindított kritikai kiadás még hátralévő kötetein túl idővel egy monográfiát is örömmel fogadnának az irodalom- és színháztörténészek.

(Az írás az NKFI Alap által támogatott, PD 124572. számú, *A Nemzeti Színház első évtizede: az intézményi professzionalizáció folyamata feltáratlan kéziratok tükrében [Kismonográfia és forráskiadás]* című kutatási program keretében készült.)

SZALISZNYÓ LILLA

Klaus-Dieter Herbst, *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher*, Jena, Verlag Historische Kalender Drucke, 2020 (Acta Calendariographica–Forschungsberichte, Bd. 9). 1916 p.

Jelentős német kiadvánnyal gazdagodott a 2020-as évben a nemzetközi könyvtörténeti és művelődéstörténeti szakterület. Klaus-Dieter Herbst az *Acta Calendariographica* sorozat kilencedik kötetét – mely önmagában is négy részből áll – adta ki Jénában a HKD Verlag (Historische Kalender Drucke) gondozásában. Több mint két évtizedes kutatási munka és tanulmánykötetek, bibliográfiák, regiszterek, faksimilek előzték meg a jelen kiadványt: nyolc kötet az ún. *Forschungsberichte* sorozatban, tíz pedig a párhuzamos *Kalenderreihen* sorozatban, amelyek negyedréti alakú ún. Schreibkalenderek faksimile kiadásai. A közreadó és számos esetben a bevezető tanulmányok, jegyzetek, magyarázatok szerzője Klaus-Dieter Herbst asztronómatörténész, az 1990-es évek második felében kezdett foglalkozni kalendárium-kutatással, kezdetben elsősorban csillagászati és tudománytörténeti szempontokból. A komplex feltáró kalendáriumkutatási munkálatok 2006-tól 2017-ig folytatódtak, a Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) és a Brémai Egyetemen működő Institut Deutsche Presseforschung támogatásával. 2002 óta a DFG-hez benyújtott négy projekt keretében 15000 kalendárium átnézése során gyűlt össze az a szerzői névsor, amelyet a *Forschungsberichte* sorozat 9. kötete tartalmaz.

A négy részből álló kiadvány 407 lapra terjedő első kötetének – *Einführung und Verzeichnisse* – bevezetője közli a fontos számadatokat: a Schreibkalenderek szerzőinek biobibliográfiája 1540-től 1700-ig 781 szócikket foglal magában. Ebből a mennyiségből 776 esetben valóságos személyt takar a címlapon szereplő név, 1594-től azonban már egyre gyakrabban lehet találkozni álnevekkel vagy a szerző nevének kezdőbetűivel. A bibliográfia elsősorban a negyedréti kalendáriumok kutatására és leírására törekszik, de a menet közben előkerült tizenhatodréti naptárakat is számításba veszi, bár ez esetben rendszeres kutatás nem történt. E csoportból 701 szerző került a névsorba, ebből 115 álnévvel, s közülük 62 megfeythetőnek bizonyult. Az időbeli korlátok úgy alakultak, hogy az 1540 előtti falinaptárak (Wandkalender) és az 1700 utáni kalendáriumok készítői csak esetlegesen kerültek a kutatás fókuszába, s így a bibliográfiába. Ez a hatalmas összegyűjtött anyag előbb internetes formában vált hozzáférhetővé 2014-től, s a jelenlegi, négy részből álló kötet ennek kibővített s Herbst nagy bevezető tanulmányával ellátott nyomtatott változata. Az említett intézményi támogatáshoz hozzájárult a modern kalendáriumkutatást megalapozó Klaus Matthäus professzor és a brémai Presseforschung csoportból Holger Böning professzor szakmai tanácsadása, segítőkész együttműködése.

A Schreibkalender kiadványtípust részletesen bemutató mintegy 100 lapnyi ismertetés előtt egy érdekes és tanulságos, személyes jellegű bevezetés olvasható *Vom Werden und Nichtwerden weiterer Kalenderprojekte* címmel. Klaus-Dieter Herbst részletesen leírja, hogyan jutott el a 17. századi kalen-

dáriumműkészítő Gottfried Kirch tanulmányozásától a további szerzők kutatásáig. Itt említi újra a Holger Böninggel közösen végzett munkát, a 2008-ban és 2010-ben közreadott eredményeket, majd a digitalizálás munkálatait. A DFG ezt is támogatta, s a Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek (Jena) keretében folytatódott a kutatás és digitalizálás, 2011-ig 1500 kalendáriumot sikerült az internetre felvinniük. Ezután újabb projekt terve merült föl: a gdański csillagász, Johannes Hevelius levelezésének kiadását tervezte Herbst három munkacsoportban (lengyel, német, francia), de ehhez nem kapott anyagi támogatást a DFG-től, s így egy másik projekt elkészítésére vállalkozott, mégpedig az ismeretendő kötet anyagának összeállítására. A kalendáriumok vizsgálata magával hozott rengeteg mellékzsalat, kiadók, nyomdák, tudósok, akadémiák, politikai döntéshozók kutatását. A feltárandó források ilyen módon jelentősen kibővültek, de a terv megvalósíthatósága nem vált kétségessé, ezért Herbst megkapta a támogatást a 2014–2017 közötti időre. Az első cikk online térbe helyezése nagy lendületet adott a munkának, kapcsolatok, szakmai kiegészítések sora következett. Így került sor a magyar kapcsolatokra is, Pavercsik Ilonával s e sorok szerzőjével; az RMK, az RMNy használatára, a Neubarth- és a Frölich-kalendáriumokra vonatkozó információk cseréjére.

A projekt lezárásaként rendezett jénai tudományos ülésszakon 2017. május 20–23-án négy magyar kutató is tartott előadást (Pavercsik Ilona, Nagy Rita, Sz. Kristóf Ildikó, Dukkon Ágnes), a konferencia anyaga pedig 2018-ban jelent meg (*Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa [1540–1850]*, Klaus-Dieter Herbst, Werner Greiling (Hrsg.), Bremen, Edition lumen, 2018). Ezután a korábban meghatározott témákhoz még hozzáadódtek újabb kutatási irányok: a kalendáriumszerzők foglalkozás szerinti vizsgálata, s az ebből levonható következtetések összegzése. Jól dokumentálhatóvá vált az a tény, hogy a kalendáriumműkészítők egyharmada már a 16. században a protestáns lelkészek és tanítók köréből került ki, akik nemcsak befogadói voltak az új szemléletmódnak és gondolkodásmódnak, hanem kalendáriumszerzőként is tudatosan és aktívan járultak hozzá egy értelemtől vezérelt nézetrendszer kialakításához a természetre és a társadalomra nézve. A kalendáriumi toldalékok szövegei nem a korabeli elit rétegeknek (tudósok, arisztokraták, magas egyházi méltóságok), hanem az írás-olvasás készségével már rendelkező szélesebb olvasókörnek szólnak. Az alfabetizáció szintjének emelkedésében a kalendáriumok nagy szerepet játszottak: Herbst adatai szerint a thüringiai városokban a lakosság 40%-a tudott írni-olvasni, ebben a régióban tehát nagy példányszámban lehetett ezeket a kiadványokat terjeszteni, értékesíteni (2.5 *Auflagenhöhen* és 2.6 *Preise* című fejezetek). A projekt folytatásaként tervezett pályázatot – a 16–17. századi lutheránus lelkészek mint kalendáriumszerzők kutatását – azonban a DFG már nem támogatta, azzal a kifogással, hogy a pályázó, Herbst csillagásztörténész, és nem teológus, holott az előkészítés folyamán hosszas és részletes konzultációkat folytatott teológiai tanszékek vezetőivel, akik üdvözölték az ilyen típusú kutatások megindítását. Végül az elutasított pályázat egyes részei beépültek a jelen kötetbe, ilyen például a kalendáriumi toldalékokban szép számmal előforduló prédikációk értékelése (2.3.8. *Verlängerung der Predigt*).

A bevezetés terjedelmesebb része (2. *Der Schreibkalender*) a 19. laptól a 124. lapig széleskörű és adatokban gazdag leírást tartalmaz ennek a füzetalakú, negyedréti kalendáriumtípusnak a kialakulásáról, funkciójáról (ehhez tíz alfejezet tartozik), a vásárlóiról, a példányszámokról, árakról, a szerződésekéről és honoráriumokról. Ezekben a fejezetekben találkozzunk a szakirodalomból már ismert és többször tárgyalt kérdésekkel (pl. a szórakoztatás és a tanítás összekapcsolódásának példáival, amelyről Frölich Dávid és Tótfalusi Kis Miklós kalendáriumait elemezve már az 1970–80-as és az azt követő években magunk is írtunk, vagy a dialógusforma használatáról az ún. ismeretterjesztő témánál), ám az újdonság abban ragadható meg, hogy a szerző igen nagy mennyiségű kalendárium példaanyagából válogat, és ezáltal sokféle árnyalatot be tud mutatni (2.3.5. *Der Dreiklang von Unterhaltung, Bildung und Aufklärung*). A felvilágosodás szellemének megjelenése a kalendáriumokban szintén régóta foglalkoztatja a kutatókat. Herbst összefoglalja az egymással vitatkozó értékeléseket, s ismét a hatalmas forrásanyagból merítve fogalmazza meg a saját álláspont-

ját: a 17. század utolsó harmadától egyre inkább előtérbe kerülnek a felvilágosító jellegű tartalmak (a természeti jelenségek megfigyelése, a józan ész érvei a babonák és determinisztikus nézetek helyett, az asztrológia elutasítása stb.). Ugyancsak érdekes kérdések merülnek föl a tudományos kommunikáció kalendáriumi lapokon megjelenő formáival kapcsolatban (2.3.7 *Gelehrte Kommunikation*). A 17. században alapos változásokon megy át az emberek világszemlélete a természetfilozófiai ismeretek gyarapodása következtében, amelyhez a kalendáriumok nagyban hozzájárultak. Ekkor még nincs csillagászati szakfolyóirat, ezért e kiadványok hasábjain folyik a tudományos eszmecsere a kalendáriumszerzőként is működő asztronómusok, matematikusok között: vitatkoznak egymás nézeteivel, vagy kiegészítik azokat, ismertetik a régebbi és újabb csillagászati felfedezéseket. Erre Frölich Dávid kalendáriumaiból is hozhatunk számos példát (mint azt az említett jénai konferencián is tettük), így említhetjük az 1632-ben Boroszlóban kiadott kalendáriumának toldalékát, amelyben részletesen értekezik a Föld Nap körüli forgásáról, Kopernikusz, Kepler és David Origanus kalkulációit ismertetve.

A prédikációszerű szövegek kalendáriumi megjelenését Herbst már a 16. század közepén kiadott nyomtatványokban is dokumentálja: német nyelvterületen az erkölcsnemesítő irodalom (Biblia-kiadások, imakönyvek, énekeskönyvek, postillák, a gyásszal és a halál témájával foglalkozó lelki olvasmányok stb.) hatása jól kimutatható a toldalékok szövegeiben. Ezek a teológiai értelemben motivált prognosztikon-bevezetők nemcsak a vallástudományi végzettségű szerzőknél gyakoriak. A természetkutatás mint vallásgyakorlás felfogása – Isten nagyságának értelmezése a teremtett világ jelenségeiben – a 17. században a fiziko-teológiai gondolkodás elterjedéséhez vezetett, Herbst szerint épp a Schreibkalenderek bizonyítják, hogy ez a nézetrendszer nem Angliából került át a kontinensre, hanem már a 16. század végén is kimutatható némelyik kiadványban. Egy másik fontos tematikai bővülés is megfigyelhető, amikor a prognosztikonokban tárgyalt teológiai kérdések átsiklanak politikai területre, például a világban tapasztalható igazságtalanságok felsorolásával.

Érdekes fejezet a kötetben a kalendáriumszerzők egymással folytatott vitáinak részletes ismertetése (2.3.9 *Öffentlicher Streit*). A viták tárgyát sok esetben a matematikai számítások, csillagászati megfigyelések hibái, illetve az eltérő eredmények téves vagy helyes mivolta képezte, amint például a gdański Peter Crüger 1610 és 1614 között kiadott kalendáriumai tanúsítják. Az 1660-as évekből egy hosszan tartó vitasorozatot ismertet Herbst, melyben több kalendáriumszerző vesz részt: Stephan Fuhrmann (Altenburg), Christian Grüneberg (Stettin), Andreas Concus (Königsberg) és Antonius Schuppius (Altenburg) fejti ki nézeteit az asztrológia ellen, és mellette. Fuhrmann vetette föl a „keresztényesített asztrológia” bevezetését, melyet Grüneberg és Concus elutasít, Schuppius viszont támogat. Megjegyezzük, hogy ez a téma az európai kalendáriumtörténetben már korábban is előkerült: a német protestáns miszticizmus képviselője, Valentin Weigel (1533–1588) már a 16. század második felében foglalkozott az asztrológia és a teológia szempontjainak összehasonlításával (Tauler és Paracelsus tanait követve), hatása a korabeli kalendáriumokban is megfigyelhető. Egyik írása az angol puritanizmus időszakában angol fordításban is megjelent (*Astrology theologised*, London, 1649), és az angol almanacok, naptárak is gyakran hivatkoztak rá (vö. DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2003, 156–157). Frölich Dávid is többször tárgyalja az asztrológia mértéktartó, racionális és keresztényen kezelésének fontosságát a Boroszlóban kiadott naptáraiban.

A Schreibkalender vásárlóiról szóló részben (2.4 *Käufer*) a kalendáriumi ajánlásokban a felhasználók gyakran előforduló megnevezésével kapcsolatban („der gemeine Mann”, „das einfeltige Volck”) szintén fontos kutatási távlatokat vet föl a szerző. Ez a bizonyos „átlagember”, „egyszerű nép” rendkívül heterogén közeget jelent, s korántsem csak a városi lakosságra értendő, mert a fennmaradt példányok bejegyzései alapján bizonyítható, hogy a falusi, paraszti közösségekben is olvasták (felolvastatták) a kalendáriumokat. Léteztek párhuzamos kiadások: a tudósoknak, művelt városi előljáróknak, egyházi személyeknek igényesebb tartalommal, a szélesebb közönségnek pedig

egyszerűbb változatban. Ez utóbbiakban a latin hivatkozásokat nem idézik a szerzők szöveg szerint, mert ezt az „einfeltiges Volck” nem értette, hanem csak forráshivatkozást adtak, amelyeknek a műveltebb olvasók utána tudtak nézni. Egyebek közt ezért is tartja szükségesnek Herbst az eddigi projektek folytatásaképp a kalendáriumi bejegyzések további kutatását, publikálását.

A példányszámokkal kapcsolatban érdemes néhány adatot említeni. A szerző az 1558-tól 1764-ig terjedő időszakból 23 évet tekint át, s olyan kiemelkedő mennyiségekre hívja föl a figyelmet, mint az 1625-ben Hamburgban 100 000 példányban megjelent Heldvader-féle „Almanach”, vagy a lüneburgi Sternverlag által 30 000 példányban kiadott Fuhrmann-féle Schreibkalender 1662-ből. A saját kutatásai mellett Herbst idézi még Klaus Matthäus, Werner Greiling, Josef Seethaler és Holger Böning adatait.

A részletes bevezetőt egy táblázat zárja, amelyben a korai korszak kalendáriumszerzői szerepelnek, 1534-től – Dionysius Sibenburger praktikája, Nürnberg – 1570-ig. A kötet negyedik része (4. *Verzeichnisse*) tartalmazza a különböző mutatókat: a szerzők betűrend szerinti névsorát, a nevekhez hozzárendelve a szócikk „lelőhelyét” (kötetszám, lapszám), a nyomda- és kiadáshelyeket, a források és a szakirodalom jegyzékét, az egyes intézmények rövidítéseit, továbbá a Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena (ThULB) „Kalenderportal”-ján szereplő névjegyzéket, tárgy-mutatót, fogalommutatót és témakörök jegyzékét, táblázatokkal, magyarázatokkal kiegészítve.

A további három részben a kalendáriumszerzők biobibliográfiája kap helyet a következő sorrendben: Teil 2 *Kalendermacher Achalm – Heldvader*, Teil 3 *Kalendermacher Heller – Reinstein*, Teil 4 *Kalendermacher Reinsacher – Zorawsky*. A magyarországi kalendáriumkiadásból is jól ismert szerzők, mint Frölich Dávid, vagy a Neubarth család tagjai, illetve az 1661-ben Eperjesen, majd 1665-ben Nagyszebenben letelepedett Israel Hiebner tevékenységét nagy terjedelmű cikkek ismertetik. Megtalálható a Báthory Istvánnak 1577-ben horoszkópot készítő Wilhelm Miso-cacus is ebben a gyűjteményben, de a kolozsvári Heltai-nyomdában 1578-ban magyarul kiadott, és szintén Báthorynak dedikált prognosztikonja, amelyben az előző évi üstökösről ír, nem került Herbst látókörébe.

Ez a kézikönyv rendkívül jelentős, hiánypótló munka: a közel két évszázadot átfogó kutatás eredményeként láthatóvá válik, hogy a kalendáriumkiadásnak a kora újkorban milyen nagy művelődéstörténeti szerepe van. A téma kutatói számára ez a tény régtől ismeretes, de egy ilyen összesítő, statisztikákkal, mutatókkal, magyarázatokkal, szakirodalmi listákkal ellátott kiadvány részleteiben is megvilágít sok összefüggést, adatgazdagsága révén pedig hozzásegít további rész kutatások folytatásához – nemcsak a kalendáriumok világában.

DUKKON ÁGNES

SZÁMUNK SZERZŐI

BORBÁS ANDREA, Petőfi Irodalmi Múzeum, *borbasa@pim.hu*

BUDA ATTILA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, *buda.attila@gmail.com*

DUKKON ÁGNES, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, *dukkonagnes@gmail.com*

KLESTENITZ TIBOR, Nemzeti Közszerológiai Egyetem; MTA–OSZK Res Libraria Hungariae 19. századi Könyv- és Szerológiai Intézet, *klestibor@yahoo.com*

KRUPPA TAMÁS, MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Szerológiai Kutatócsoport; Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Szerológusképző Kar, *kruppat@gmail.com*

MONOK ISTVÁN, Szegedi Tudományegyetem, Kulturális Örökség és Szerológiai Intézet, *monok@bibl.u-szeged.hu*

ŐSZ SÁNDOR ELŐD, Erdélyi Szerológiai Egyházkerületi Szerológiai Intézet, *osz_elod@yahoo.com*

SÁNTA SÁRA, ELTE BTK Szerológiai Intézet, *ssaranora@gmail.com*

SZALISZNYÓ LILLA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Irodalmi Szerológiai Intézet, *szalisznyolilla@gmail.com*

TÓTH FERENC, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Szerológiai Intézet, *toth.ferenc@btk.mta.hu*

ÚJLAKI-NAGY RÉKA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Szerológiai Intézet, *nagy.reka@btk.mta.hu*

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató.
HU ISSN 0025–0171
A borítótérv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.